

Feda Milivojević

RIMSKI I ITALSKI PODUZETNICI I DOSELJENICI U ILIRIKU OD ILIRSKIH RATOVA DO CEZARA

Ključne riječi:

Ilirik,
poduzetnici
i doseljenici,
trgovina

Uspostavom vlasti nad južnim dijelom Apeninskog poluotoka, u prvoj polovici 3. st. pr. Kr., Rim je došao u kontakt s grčkim zajednicama na Jadranu. Promijenjena politička situacija pogodovala je upravo rimskim i italiskim poduzetnicima koji su se počeli intenzivnije uključivati u aktivnu trgovinu Jadranom. Koristeći se već postojećim trgovačkim putevima, trgovali su i razvijali kontakte, te nastavili proces razmjene između dviju jadranskih obala koji je tekao daleko prije prvih direktnih vijesti o njihovom djelovanju. Taj proces nastavit će se neometano sve dok ekspanzivna politika Ilirskog Kraljevstva ugrozi uhodane puteve razmjene i živote poduzetnika koji trguju prema istoku. Opasnost po rimske i italske trgovce rasla je, te je mogućnost da Ilirsko Kraljevstvo trajno inkorporira nove teritorije utjecala na prvu rimsku vojnu reakciju u sklopu prvog ilirskog rata. Tijekom rata zabilježeni su i prvi rimski dužnosnici na istočnoj obali Jadrana. Interes rimskih i italških poduzetnika i doseljenika, od prvog ilirskog rata pa sve do kraja Cezarovog prokonzulata, bio je usmjeren prema područjima koja su nakon prvog ilirskog rata bila pod rimskim nadzorom. Dužnosnici su djelovali kada je bilo potrebno, ratujući na područjima koja su konstantno bila ugrožena od Makedonskog ili Ilirskog Kraljevstva, dok su poduzetnici i doseljenici iskoristavali takvo djelovanje rimskih vojskovođa kako bi što čvršće stupili na određeno područje i povećali svoj profit.

I. TERMINOLOGIJA I IZVORI

Osnovni cilj ovog članka jest prikupiti vijesti o rimskim i italiskim poduzetnicima i doseljenicima u Iliriku od ilirskih ratova do Cezarove uprave i intenzivne romanizacije provincije u prvom stoljeću prije naše ere, te pokušati dati početno tumačenje njihove prisutnosti. Članak obuhvaća gotovo dva stoljeća, od prvog spomena rimskih i italških poduzetnika, neposredno prije prvog ilirskog rata, pa sve do izvještaja o doseljenicima koji su se na istočnoj jadranskoj obali, tijekom rata između cezarovaca i pompejevaca, organizirali u konvente rimskih građana. Vijesti o njima danas su dostupne preko literarnih izvora, nalaza novca, natpisa i anepigrafskih predmetnih izvora, no poduzetnici i doseljenici u njima nisu podjednako zastupljeni. Mnoge vijesti literarnih izvora odnose

se na rimske vojskovođe jer se antička historiografija osobito bavila ratnom i političkom poviješću. Stoga su poslanstva i djelatnost rimskih vojskovođa u provincijama često zabilježeni, dok vijesti o poduzetnicima i doseljenicima ima malo. Ipak, to ne znači da u antičkoj historiografiji nije bilo mjesta za poduzetnike i doseljenike. S vremena na vrijeme, njihova se aktivnost u Iliriku spominje, ali kao razlog ili bar povod što je otpočela djelatnost rimskog vojskovođe. Prema tome, o vojskovođama potrebno je ponajprije konzultirati literarne izvore, dok o poduzetnicima i doseljenicima više saznajemo iz nalaza novca, natpisa i anepigrafskih predmetnih izvora.

Poduzetnik je, u suvremenom smislu riječi, pojedinac ili pravna osoba koja unosi inovacije ili unapređuje radni proces i preuzimanjem rizika nastoji ostvariti uspjeh na tržištu.¹ Prenesemo li definiciju u antički kontekst, čini se da ne mijenja bit jer su poduzetnici u antici upravo civilne (a ponekad i vojne) ličnosti poput trgovaca, vlasnika "poduzeća", graditelja i ostalih ljudi koji djeluju u svoju vlastitu korist. No, ovaj članak bavi se i poduzetnicima i doseljenicima jer je nemoguće objasniti prisutnost poduzetnika, a da se pri tome ne objasni i prisutnost doseljenika. Nazočnost jednih do stanovite mjere podrazumijeva druge.

Ilirikom u ovom članku podrazumijevamo ponajprije teritorij Ilirskog Kraljevstva, a zatim i područja gdje su Rimljani vojevali sjeverno i sjevero-zapadno od njega do kraja Cezarovog prokonzulata. Istra je u ovom razdoblju bila dijelom Ilirika, ali se u njoj proces dolaska dužnosnika, službenika, poduzetnika i doseljenika odvijao po drugačijim principima, stoga je izostavljena.

Termin "Italik" je uveden još u antici. Jedan od najvrjednijih literarnih izvora za razmatrano razdoblje, Grk Polibije, koristi se njime razjašnjavajući što je sve prethodilo prvom sukobu između Rimljana i Ilira: stradali su italjski trgovci (*Ói Italiko` aemporoí*).² Pod Italicima, u ovom članku, ne podrazumijevamo samo grčke trgovce iz italjskih polisa, već općenito osobe koje su mogle biti gospodarski subjekti ili sudjelovati u poduzetništvu svih vrsta, te osobe koje su obnašale javne ili privatne dužnosti, a došle su s Apeninskog poluotoka kao predstavnici i potencijalni širitelji tamošnjih civilizacijskih tekovina.

2. ITALSKI TRGOVCI U AKTIVNOJ TRGOVINI JADRANOM

Trgovinska veza dviju obala Jadrana bila je razvijena daleko prije prve rimske vojne intervencije protiv Ilirskog Kraljevstva u prvom ilirskom ratu (229. - 228. g. pr. Kr.). Kako su obale razmjerno blizu, razmjena je bila svojevrsan imperativ za trgovišta na priobalnom području, pogotovo za helenističke gradove u Jonskom zaljevu, s obje strane Otrantskog tjesnaca.³ Za to arheologija daje pregršt dokaza jer su cijelim potezom istočne jadranske obale rašireni keramički nalazi proizvedeni s druge strane mora, naravno sa stanovitim regionalnim razlikama.

Glavni proizvodni centri, iz kojih su dobra transportirana u luke preko Jadrana, prema današnjim su se spoznajama nalazili oko delte rijeke Pada i u Apuliji. Prvenstveno je razmjena s trgovištima na ušću rijeke Pada, poput Adrije i Spine kao i s Ankonom, potvrđena nalazima keramike tipa *Alto Adriatico* (i atičke crnofiguralne i crvenofiguralne keramike) koja se datira u 4. i 3. st. pr. Kr., a razmjena se nastavila i nakon uspostavljanja rimskog gospodstva. Apulski materijal uglavnom su kasni tipovi grčko-italjskih

amfora (poput Korint B i prijelaznog tipa sicilske amfore), crvenofiguralna apulska keramika (daunska na prvom mjestu) te Gnathia keramika, što sve nalazimo na potezu srednjodalmatinskih otoka i obale: kod Trogira, Resnika, Stobreča, Hvara, Korčule, Lastova, Visa, pa i južnije sve do Drača.⁴ Importirana crvenofiguralna keramika pronađena je u samom Dirahiju (dan. Drač), ali i u ilirskom zaleđu što ukazuje na veze s južnom Italijom i s antičkim trgovcima. No, od 4. st. pr. Kr. uvoz keramike gotovo je prekinut. Svi keramički nalazi iz ilirskih gradova u unutrašnjosti pripadaju dirahijskim radionicama pa možemo slobodno govoriti o dirahijskom monopolu na ovu robu (crvenofiguralne posude apulskog stila, Gnathia keramika).⁵

Trgovačkim putevima mogli su se koristiti svi koji su bili sposobni prijeći Jadran u potrazi za profitom. Ipak, intenzivnije uključivanje rimskih trgovaca u aktivnu trgovinu Jadranom moramo povezati s novinom u prvoj polovici 3. st. pr. Kr. - s pojavom Rima na zapadnoj obali Jadrana. Povlačenjem epirskog kralja Pira iz južne Italije, 272. g. pr. Kr. Rim je ovladao cijelom Apulijom i grčkim gradom Tarentom, te prvi put došao u kontakt s jadranskim zajednicama.⁶ Tada je na zapadnoj obali Jadrana osnovana prva rimska kolonija. Osnutak rimskog Brundizija 264. g. pr. Kr. preko puta Apolonije ukazao je na ozbiljnost rimskih interesa prema Otrantskom tjesnacu i važnim trgovačkim putevima na istok. Po svemu sudeći tada se i Ankon, posljednji autonomni grčki grad na zapadnoj obali Jadrana, stavio pod rimski protektorat, te je cijeli potez od Ankona do Otrantskog tjesnaca postalo dijelom rimskog teritorija.⁷

Promijenjena politička situacija utjecala je na okolnosti trgovačke razmjene na Jadranu te su gradovi na istočnoj obali Jadrana nužno morali stupiti u kontakt s Rimom kako bi zaštitili svoje ekonomske interese.⁸ Upravo apolonijsko poslanstvo Senatu 266. g. pr. Kr., koje spominju Livije i Dion Kasije,⁹ ukazuje na takve postupke,¹⁰ međutim, u izvorima nema vijesti o sličnim akcijama drugih grčkih gradova. To ne znači da se nisu događale i da drugi veliki trgovački gradovi, poput Dirahija, nisu htjeli uspostaviti dobre odnose s vladarem zapadne obale Jadrana. Kao što smo rekli, to je bilo nužno jer se osnutkom Brundizija intenzivirala trgovina, pogotovo jer je sam grad bio važno trgovačko ishodište prema Grčkoj i istočnom Mediteranu.¹¹

Nadalje, o događanjima na Jadranu sve do 231. g. pr. Kr. nemamo relevantnih vijesti. Izvjesno je da je u tom vremenu Rim nastavio utvrđivati vlast na zapadnoj obali Jadrana, a *negotiatores* (trgovci), sada pod zaštitom Rima, nastavili su intenzivnije trgovati preko Jadrana i razvijati poslovne kontakte s jadranskim zajednicama Grka. To se ne mijenja niti nakon završetka prvog ilirskog rata 228. g. pr. Kr. Zapravo, rimski novac, uz sporadične nalaze grčkog novca, pojavljuje se u Liburniji i njezinom zaleđu od 3. st. pr. Kr. To su stari rimski, odnosno italski novci, uključujući i primjerke *aes signatum*, čija je pojava na ovom području ranija nego bilo gdje drugdje u Iliriku.¹² U ostavi iz Mazina, koja se sastoji od *aes rude* i lijevanog brončanog novca (od čega, vjerojatno, ništa nije bilo u opticaju na Apeninskom poluotoku nakon druge polovice 3. st. pr. Kr.), kao i u komparativnoj ostavi od lijevanog brončanog novca iz Baške Vode na otoku Krku, posljednji datirani materijal je najkasnije iz sredine 2. st. pr. Kr. što ukazuje upravo na široku upotrebu rimskog novca u tom razdoblju.¹³ Takvi tipovi novca dolaze iz Italije prekomorskim putem, a iz Liburnije se šire na japodsko područje. Ondje je novac nađen uglavnom u ostavama, dok je u Liburniji u slobodnom opticaju i u velikim količinama se nalazi u naseljima, što ukazuje na njegovu upotrebu u svakodnevnim transakcijama.¹⁴

Upravo suprotan fenomen, tj. manjak nalaza rimskog republikanskog novca, specifičan je od srednje Dalmacije pa sve do Apolonije i Dirahija. Michael H. Crawford je zato i ukazao na nedostatak dokaza da je trgovina između Italije i zapadnog dijela balkanskog poluotoka¹⁵ od sredine 3. do 1. st. pr. Kr. doista vođena rimskim novcima.¹⁶ No, Crawfordov zaključak je dvojbjen. Treba imati na umu da se novac, tj. njegova vrijednost u razmjeni, mjeri po metalu i njegovoj količini, a ne po „grbu“ koji se na njemu nalazi. Stoga bi se rimski novac valorizirao po materijalu od kojeg je napravljen, te po tome je li on dovoljan za „ono što se njime kupuje“. Na kraju krajeva, južnije od Liburnije dugo su bile u opticaju domaće monete¹⁷ koje su rimski i italjski trgovci bez imalo zadržke mogli koristiti u trgovini, te nije bilo potrebe (a ni mogućnosti) mijenjati sredstvo već postojeće razmjene. Sjevernije od Krke teče sasvim drugačiji proces zbližavanja s drugom stranom Jadrana. Liburni su u predrimsko doba bili vrsni pomorci i razvili su široke trgovačke veze, o čemu dijelom svjedoče nalazi hispanskih, numidskih i kartaških novaca, kao i rana pojava rimskog republikanskog novca koja ukazuje da su italjski i liburnski trgovci vrlo rano započeli poslovati. Određeni broj izoliranih rimskih komada iz ovog razdoblja, uglavnom niske vrijednosti, koji su nađeni južnije, za sada se može smatrati pokazateljem kretanja vojnika, poslanika, diplomata i td. Mogu se itekako povezivati s kretanjem dužnosnika koji su preko Jadrana, nakon prvog ilirskog rata, djelovali u ime Rima kad bi se pojavile prijetnje po sigurnost rimskih teritorija. Neki su zasigurno potekli iz kretanja trgovaca, međutim, iako je trgovina u ovom razdoblju bila uspostavljena duž cijele istočnojadranske obale, prve vijesti o poduzetnicima i doseljenicima, koje dobivamo iz literarnih izvora i nenumizmatičkih arheoloških nalaza, usmjerene su upravo na područje gdje republikanskog novca zasad gotovo da nema i gdje je Rim s vojskom bio iz raznih razloga prisutan od 229. do 167. g. pr. Kr.

3. PODRUČJE POD RIMSKOM KONTROLOM DO 167. G. PR. KR.

O razmjeni u promijenjenim uvjetima svjedoči kolanje novca iz emisija gradova Apolonije i Dirahija nakon prvog ilirskog rata. Oni su krajem 3. st. pr. Kr. počeli kovati velike srebrne novce, najviše drahme težine 3,4 grama, koje su cirkulirale u danubijskoj regiji i na širem području istočnojadranske obale.¹⁸ Čini se kako su se drahme započele kovati čim su veliki trgovački gradovi stupili u savezništvo s Rimom (229. g. pr. Kr.) protiv ilirske kraljice Teute u prvom ilirskom ratu. Prva su moneta koja je prodirala duboko u unutrašnjost, čak sve do Dacije,¹⁹ i emitiraju se sve do 1. st. pr. Kr., te je vjerojatno u ranom razdoblju rimske prisutnosti novac služio kako bi u raznim okolnostima financirao rimsko djelovanje (bilo vojno ili civilno) na tom području. To je itekako moguće jer je ekonomija Epira nakon 167. g. pr. Kr. bila u rukama velikih rimskih zemljoposjednika.²⁰ Od sto pedeset tisuća ljudi koje su Rimljani zarobili nakon trećeg ilirskog rata, dio je vrlo vjerojatno ostavljen u Epiru da bi radio za nove vlasnike zemlje. Novac koji je već neko vrijeme bio emitiran, koristio se u ovom slučaju unutar civilnog konteksta, za kupovanje dodatnih robova i soli, potrebnih za funkcioniranje velike pastoralne ekonomije.²¹

Rimska država često je ugovarala s privatnim poduzetnicima javne radove i snabdijevanje vojske na terenu opremom i hranom.²² Takav posao sklopljen je 169. g. pr. Kr. kada je trebalo isporučiti 6.000 toga, 30.000 tunika i 200 numidskih konja

Marciju Filipu, rimskom zapovjedniku u Makedoniji, koji je već nabavio pšenicu i ječam od epirskih gradova.²³ Ernst Badian iznio je mišljenje da je Livije zapisao ovu vijest jer je ugovor sklopljen izvan uobičajene sezone, vrlo vjerojatno zbog toga što je rimski zapovjednik pretrpio nepredviđene gubitke, no to ne odgovara vijestima iz izvora. Livije jasno napominje da su konzulove akcije zapravo priprema za zimu. Zatražio je tunike i toge da vojnicima ne bi bilo hladno, a za hranu se pobrinuo sâm jer je od Epiraca nabavio pšenicu i ječam. Izabrani pretor, Gaj Sulpicije, na nalog Senata otišao je u Epir kako bi podmirio račun.²⁴ Upravo privatni poduzetnici, a ne rimska država, preuzeli su organizirati nabavku i dopremanje odjeće i konja.²⁵ Publikani, tj. privatni zakupnici raznovrsnih ugovora, bili su onaj „mehanizam“ unutar Rimske Republike koji je s vremenom porastao toliko da je u određenom trenutku držao monopol na ugovore o opskrbljivanju vojske i čak mogao utjecati na državnu financijsku politiku. Prema tome, vrlo je moguće da su kroz cijeli period rimskih intervencija u Epiru do 167. g. pr. Kr., kada je njihovo poduzetništvo bilo u razvoju, u određenim slučajevima opskrbljivali rimsku vojsku tijekom ratova, a samim time i posade postavljene u strateški važnim gradovima poput Apolonije, Dirahija ili na otoku Kerkiri. Antički pisci rijetko bilježe takve poslove jer ih nisu zanimali. Za rad publikana bilo je prilike pri ubiranju poreza od autohtonih zajednica koje su nakon završetka trećeg ilirskog i trećeg makedonskog rata bile obvezne plaćati. No, oni su već odavno bili zaseban element, u kasnijim razdobljima i s političkim ambicijama, te nema sumnje da su i nakon 167. g. pr. Kr., bez obzira na završetak ratnih operacija trećeg ilirskog rata i mirno razdoblje koje je uslijedilo, itekako imali interesa djelovati u toj regiji i iskorištavati državnu zemlju.²⁶ Bili su vrlo aktivni na području pod rimskom kontrolom od trećeg makedonskog rata pa sve do Cezarovih aktivnosti, pratili su rimsku vojsku i zajedno s trgovcima iskorištavali novonastale situacije.

Direktne vijesti o djelovanju rimskih i italskih *negotiatores*, odnosno dijela koji je aktivno sudjelovao u trgovini Jadranom, dobivamo od Polibija. Opisujući uzroke prvog ilirskog rata donosi vijest da su Iliri dugo napadali brodove koji su plovili iz Italije. Dok su opsjedali Feniku, dio Ilira odvojio se od flote i opljačkao te ubio velik broj italskih trgovaca, odvođeci zarobljenike. Mnogi su se obratili Senatu s pritužbama, pa je Rim uputio dva poslanika - Gaja i Lucija Korunkanija da to istraže.²⁷

Polibije o pljački, ubojstvu i zarobljavanju italskih trgovaca piše jer će se iz toga razviti prva rimska intervencija protiv ilirske države. Bilo je u interesu Rima da reagira na ilirsko gusarstvo jer je ono ugrozilo slobodnu trgovinu Jadranom, a time i poslove rimskih podanika na istoku. Polibijeve vijesti pokazuju da su italski trgovci bili prisutni u trgovini Jadranom u drugoj polovici 3. st. pr. Kr., no sljedeće potvrde odnose se tek na početak 2. st. pr. Kr. Livije piše da je nakon zauzeća Ambrakije 187. g. pr. Kr. Senat izjavio ambrakijskim poslanicima kako će dobiti slobodu i sva prijašnja prava pod uvjetom da rimski građani i *socii nominis Latini* kod njih ne plaćaju carinu i ostale takse.²⁸ Ova vijest pokazuje da su se rimski i italski trgovci koristili već ustaljenim trgovačkim putevima,²⁹ te da je Senat smatrao uputnim iskoristiti priliku kad se Rimu pokorilo područje vrlo plodno za djelovanje individualnih poduzetnika. Prema tome je donesen *senatus consultum* kojim se trgovina, od koje sama središnjica zasigurno dobiva svoj dio, mogla još intenzivnije razvijati. No, trgovci koji su djelovali na širem području od Ilirskog Kraljevstva do Grčke, nisu bili veće sreće u svojem poslovanju

od ljudi koji su na tom području trgovali neposredno prije početka prvog ilirskog rata. Ne smetnimo s uma da je u prvoj polovici 2. st. pr. Kr. Gencijeva ilirska država još uvijek nepokorena (past će tek u trećem ilirskom ratu, 167. g. pr. Kr.) te da se gusarenje Jadranom nastavlja. Upravo Duronijevo izvješće Senatu 181. g. pr. Kr. ukazalo je na gusarenje u Gencijevu kraljevstvu zbog kojeg su obale Jadrana opustošene, a određeni rimski građani i *socii nominis Latini* pretrpili veliku štetu.

Pretor 181. g. pr. Kr., Lucije Duronije,³⁰ naredne je godine poslan u Ilirik istražiti optužbe protiv ilirskog kralja Gencija o napadu na obalu gornjeg mora (tj. Jadrana). U izvještaju Senatu izjavio je kako su svi brodovi, koji su opustošili obalu Jadrana i prouzročili veliku štetu, došli upravo iz Gencijeva kraljevstva. Poslanici koji su došli u Rim braniti kralja, zamolili su Senat neka ne vjeruje optužbama koje iznose kraljevi neprijatelji. Kad su Gencijevi poslanici prestali govoriti, Duronije je svojem iskazu pridodao da su mnogi rimski građani zatočeni na Kerkiri. Senat je nakon svega toga odlučio da pretor Gaj Klaudije dodatno istraži stvar i da se Gencijevim poslanicima ne da odgovor dok istraga traje.³¹ Očito je da se poduzetnici koji posluju s druge strane Jadrana, početkom 2. st. pr. Kr., spominju kao sasvim normalna pojava, određena konstanta kojom se Duronije koristi kako bi Senatu ukazao na Gencijevu nekorektnost, nešto na što bi rimski narod morao reagirati, bile optužbe istinite ili ne.

Jedinstvenu vijest o poduzetnicima bilježimo nedugo nakon Duronijeva izvještaja Senatu, točnije u 172. g. pr. Kr. Ne odnosi se izravno na područje kojim se bavi ovaj članak, ali jedina za razmatrano razdoblje imenuje i poduzetnika i njegov posao.

Livije³² piše da se senatski povjerenik Gaj Valerije vratio u Rim s izvještajem o stanju u Grčkoj i o Perzejevim planovima u vezi s tom regijom, nakon što je Perzej poslao pismo rimskim konzulima na Kerkiru, braneći se pred optužbama koje su iznosili njegovi neprijatelji. Gaj Valerije je sa sobom doveo izvjesnog Lucija Ramija³³ kako bi Senatu ispričao što je u Grčkoj radio te kako je tamo uopće dospio. Naime, Ramije je bio istaknuti građanin Brundizija, a bavio se „zabavljanjem“ rimskih generala i poslanika koji su odande kretali na svoja zaduženja. Zabavljao je i strane dužnosnike kao i istaknute osobe iz stranih država, posebice članove kraljevskih obitelji. Po tome je stekao glas, te je dobio pismo od makedonskog kralja Perzeja koji ga je pozvao u posjet na svoj dvor. Pismo je Ramija obradovalo jer je smatrao kako je to izvanredna prilika za razvijanje intimnijeg prijateljstva s kraljem i velikog napredovanja koje bi ga pratilo. Krenuo je u Makedoniju gdje je u kratkom vremenu stekao kraljevo povjerenje te bio nazočan na tajnim sastancima i više nego što je želio. Ubrzo ga je kralj počeo nagovarati, obećavajući mu velike nagrade, da otruje one Rimljane s kojima je Perzej preko pisama komunicirao. Naime, kralj je namjeravao Ramija poslati natrag u Brundizij kako bi isporučio pisma i istovremeno otrovao rimske generale i poslanike koji su kod njega navikli gostovati. Ramije je bio svjestan da je opasno nabaviti otrov jer njegovo pripravljanje uključuje puno ljudi, te se k tome ne zna koliko treba otrova da bi bio dovoljno jak, a da se njegovi simptomi sakriju. No, kralj je obećao kako će napraviti sve što je u njegovoj moći da opskrbi Ramija otrovom. Strahujući da će, odbije li kraljev prijedlog, postati prva osoba na kojoj će učinkovitost otrova biti testirana, Ramije je pristao i uskoro otišao s dvora. Nije se vratio u Brundizij, već je lutao Grčkom sve dok negdje kod Halkidike nije sreo Gaja Valerija, koji mu je, čuvši njegovu priču, naredio da pođe s njim u Rim i direktno Senatu prenese svoja iskustva.

Ramije je poslušao Valerija i po dolasku u Rim bio je predstavljen vodećim ljudima koje je izvijestio o prilikama na makedonskom dvoru. Njegova otkrića o makedonskom kralju, zajedno s ostalima koje je Senat dobivao u to vrijeme, ukazala su naposljetku na Perzejevo neprijateljstvo prema Rimljanima i beskrupuloznost njegovih metoda, te je Senat odlučio preventivno poslati pretora Gaja Sicinija s vojskom u Epir.

Lucije Ramije je jedini rimski poduzetnik čije ime i posao spominje literarni izvor. No, Livije piše o njemu samo zbog toga što je izvijestio Senat o političkim intrigama makedonskog dvora u koje je bio uvučen, te ga ne zaokuplja posao zbog kojeg je Ramije prvenstveno i otišao na Perzejev dvor.³⁴ Možda bi se njegovo ime trebalo čitati kao Renije, a ne Ramije, te bi zapravo bio Lucije Renije, bliski rođak Gaja Renija kojeg Livije spominje u godini 172. g. pr. Kr. U Brundiziju tada nije bilo mnogo elitnih obitelji koje bi mogle igrati važnu ulogu na "međunarodnoj" sceni. Znamo za obitelji *Ortesii*, *Pulfennii*, *Statorii*, i upravo *Rennii*, kojoj je, vjerojatno, pripadao i Lucije Ramije.³⁵ Sve su bez dvojbe pripadale salentinskoj eliti Apulije, koja je posvjedočena preko grčkih natpisa u Brundiziju, a imena njihovih očeva, uklesana na natpisima, donekle odaju njihovo podrijetlo.³⁶ Otac Lucija Ortezija iz obitelji *Ortesii* nosio je ime Dazisk, koje je povezano s tipičnim regionalnim imenom *Daso*. Isti slučaj je i s Pulfenijem, Dazovim sinom, i na kraju s Renijem, Dazupovim sinom, čiji patronimik doista odaje salentinsko podrijetlo.³⁷ Također, izneseno je mišljenje da je upravo ovaj Lucije Renije/Ramije pokopan u grobu na nekropoli grada Mesanije (dan. Mesagne) nedugo nakon 172. g. pr. Kr.³⁸ Izuzetna grobnica naglašavala bi podrijetlo roda i isticala razliku od latinskih pridošlica koji su od 244. g. pr. Kr. sustavno naseljavali Brundizij.³⁹

Uzmemo li u obzir sve vijesti o rimskim i italjskim poduzetnicima koje smo dosad prezentirali, mogli bismo zaključiti kako su oni već u ovom razdoblju imali uporišta na područjima gdje su trgovali. Možemo reći da su ona sigurno bila na širem području Ilirskog Kraljevstva gdje su mnogi trgovci pretrpjeli štetu u vrijeme Duronijeva izvještaja Senatu,⁴⁰ kao i na strateški bitnim područjima gdje su grčki trgovci (moguće i italjski) uspostavili razmjenu s domaćim stanovništvom prije rimske ekspanzije (tj. općenito duž cijele istočnojadranske obale). Sama pojava Gaja Furijsa na Isi kao osobe koja je „zadužena za otok“,⁴¹ potvrđuje stratešku važnost današnjeg Visa, na kojemu valja pretpostaviti nazočnost Italika poduzetničke i trgovačke profesije još od prvog ilirskog rata. No, nažalost, numizmatika i epigrafija zasada ne nude čvrste dokaze za to. Prisutnost poduzetnika u ovom je razdoblju čvrsto potvrđena na području gdje su se od prvog do trećeg ilirskog rata (229. - 167. g. pr. Kr.) vodile rimske ratne operacije. Specijalan status Kerkire, Apolonije i Dirahija nakon prvog ilirskog rata intenzivirao je razmjenu s južnom Italijom i vjerojatno omogućio u tim lukama pojavu poduzetnika sa zapada koji su tamo ostali sve do 1. st. pr. Kr. kada znamo za Tita Pomponija Atika.⁴² Epigrafija potvrđuje prisutnost poduzetnika različitim vijestima koje variraju na tri najbogatija nalazišta natpisa - u Apoloniji, Dirahiju (Epidamnu) i Butrintu. Zabilježen je određen broj ljudi latinskog imena, bili oni trgovci, doseljenici ili dio vojske, što nije čudna pojava u kozmopolitskim lukama. Ime *Βάρτιος* (*Inscr. Dyr.* 235, 263), očito je samnitskog podrijetla, a *Βάρτιος* mesapskog te ga se može povezati s otokom Barra nedaleko od Brundizija i s apulskim imenom *Bariumen* nedugo prije rimskog osvajanja tog prostora.⁴³ Dio imena pripada latinskom onomastikonu, a prema Pierreu Cabanesu,⁴⁴ nose ih dvije skupine osoba:

1. Vrlo malo imena, u latinskom obliku, nose osobe čiji je etnicitet poznat:
 - Julija Kvintila, Severina kći (*Ἰουλία Κων[ωνί]λλα; [Σεουρή]ρα*, *Inscr.* 227)
 - Julija Feba (*Ἰουλία Φοίβη*) s mužem Kvintom Julijem Euhemerom *Κ(όωντος) Ἰούλι(ος) Εὐήμερος*, oslobođenici grčkog podrijetla. (*Inscr.* 209.)
 - kao i Rimljanin Marko Tulije, Markov sin (*Μάρκος Τύλλιος Μάρκου υἱός Ῥωμαί[ο]ς*) posvjedočen u Apoloniji (*Inscr. Apoll.* 222).⁴⁵
 - Julije Sekund (*Ἰούλι(ος) Σεκοῦνδος*), Marcelinin (*Μαρκελλείνα*) muž i Aleksandrov otac, Smirnjanin *Ἀλέξανδρος Σμ[υρ]ναίος* (*Inscr.* 244).
2. Druga imena, primjerice sa spomenika nađenih u teatru u Butrintu, naizgled predstavljaju osobe italčkog podrijetla, ali se vrlo vjerojatno radi o domaćim ljudima koji su preuzeli latinska imena:
 - *Ἄβλος* = *Aulus* (*Inscr.* XXV. 3)
 - *Μάρκος* ili *Μάαρκος* = *Marcus* (reg. VIII 9 i II, XVII 48)
 - *Λεύκιος* = *Lucius* (*Inscr.* IX 13-14)
 - Mogu se dodati i primjeri iz Dirahija poput dvije Porcije, *Πορτία Ηρακλείδα* (*Inscr.* 361) i *Πορτία Βαρβαίον* (*Inscr.* 360) čiji otac ima semitsko ime.⁴⁶

Ljudi italčkog podrijetla smjestili su se ovdje iz raznih razloga. No, onomastika se pokazala prilično nepouzdanom pri utvrđivanju jesu li takve osobe pripadale krugu civilnih žitelja stalnih trgovačkih uporišta ili vojničkom krugu ljudstva koje je stacionirano u regiji nakon završetka ratnih operacija. Činjenica jest da poduzetnici prate aktivnosti rimske vojske i iskorištavaju novonastale situacije tijekom i dugo nakon završetka vojnih operacija, međutim, njihovo intenzivnije djelovanje nakon 167. g. pr. Kr. usmjerit će se prema sjevernijim područjima. Pratit će rimsku vojsku i trgovati s domaćim stanovništvom na iste načine kao što se to događalo u Epiru prije prvog ilirskog rata, sve dok ih se ne doseli dovoljno da bi se u najznačajnijim središtima organizirali u zajednice koje izvori bilježe u Cezarovo doba.

4. PODUZETNICI, DOSELJENICI I ILIRIK U 2. I I. ST. PR. KR.

O razmjeni između dviju jadranskih obala u 2. i 1. st. pr. Kr. znamo preko niza arheoloških nalaza koji potvrđuju znatniji porast razmjene duž čitavog istočnojadranskog primorja. Amfore tipa Lamboglia 2 nađene su u širem krugu istočne jadranske obale prvenstveno preko brodoloma. One su odličan pokazatelj trgovine u 2. i 1. st. pr. Kr., a posebno su dokumentirane oko otoka Krka, Cresa, Raba, te Visa, Hvara, Korčule i Lastova. Obično su opečaćene te ih se može povezati s mjestima proizvodnje i određivanja. Proizvodile su se u središtima na italčkoj obali, no neke su se možda ipak proizvodile u Isi, Lisu, Dirahiju i Apoloniji.⁴⁷

Arheološki nalazi na području Liburnije govore o intenziviranju razmjene od 2. st. pr. Kr., te se mogu dovesti u vezu s italčkim područjem preko kojeg su dospijevali na istočnu jadransku obalu. U 2. st. pr. Kr. Liburni su već organizirani u sklop općina koje su zahvaćene procesom sustavnog uključenja u rimski civilizacijski krug. Njihovu vodeću snagu u tom razdoblju čine urbanizirane (ili tek dijelom) općine smještene na moru, poput Kurika, Apsora, Arbe, Enone, Kolenta i Jadera, koji je već u starije željezno doba bio jedno od najvažnijih pomorskih središta Jadrana.⁴⁸ Republikanski

asevi, posude tankih stijenki i sjevernoitalska keramika, prema mišljenju Lucijane Šešelj, sigurno su dolazili sa sjevernoitalskih područja i širili se preko Liburnije dalje prema rtu Ploče i srednjoj Dalmaciji.⁴⁹ S obzirom na položaj rta Ploče i na tijek trgovačkih puteva od sjevera prema jugu, trebalo bi zaključiti da je uspostavljena vrlo aktivna veza isejskog kruga i Liburnije te prvenstveno domorodačkih zajednica duž istočnojadranske obale. Uostalom, na području Liburnije od 2. st. pr. Kr. pojavljuje se i posebna vrsta keramike helenističkih obilježja - reljefna keramika. Velike količine posuda ove vrste kao i kalupa nađene su u Resniku, između Kaštela i Trogira. To pristanište je sigurno služilo kao emporij stanovništvu okupljenom oko gradine Nofar u Bijaćima te je od 4. st. pr. Kr. bilo sjecište razmjene koja traje i u rimsko vrijeme.⁵⁰

O događanjima na istočnoj obali Jadrana nakon 167. g. pr. Kr. nemamo puno vijesti uz koje bismo mogli povezati znatniji prodor rimskih i italskih poduzetnika i doseljenika. Saznajemo o ratovima protiv Delmata 156/5., 119/8. i 78 - 76. g. pr. Kr., operacijama Sempronija Tuditana 129. g. pr. Kr., raznim sumnjivim aktivnostima rimskih dužnosnika u Iliriku tijekom 1. st. pr. Kr., te ponešto što je Cezar poduzimao kao konzul. Prva vojna akcija nakon pada Ilirskog Kraljevstva, uz koju možemo povezati veći prodor poduzetnika i doseljenika, jest pohod protiv Delmata Gaja Marcija Figula⁵¹ i Publija Kornelija Scipiona Nazike⁵² 156/5. g. pr. Kr. Za njih znamo i prije ovih događanja. Obojica su bili izabrani za konzule 162. g. pr. Kr., ali su zbog vjerskog prekršaja učinjenog pri primopredaji dužnosti morali odstupiti. Ipak, bili su za konzule izabrani kasnije, Figul upravo 156. g. pr. Kr., u godini rata s Delmatima (te je kockom dobio zapovjedništvo u ratu), dok je Nazika naredne godine stupio na isto mjesto i uspješno završio Figulove operacije protiv Delmata.

Znamo da je Figul krenuo u unutrašnjost delmatskog teritorija iz Narone, pretrpio početni poraz dok se njegova vojska pokušavala ulogoriti te se povukao natrag u Naronu. Uspio je regrupirati vojsku i nakon nekog vremena ponovno krenuti u napad. Ostatak operacija bio je uspješniji. Osvajao je grad po grad sve dok nije došao pred Delminij, očito glavni delmatski grad, koji je zapalio jer se približavala zima, a nije ga uspijevaosvojititi.⁵³ Figul se nakon toga vratio u Rim, a sljedeće ratne sezone, konzul 155. g. pr. Kr., Publije Kornelije Scipion Nazika Korkul,⁵⁴ nastavio je operacije protiv Delmata i kako kaže Strabon, zbog pohlepe Delminij učinio malim, a ravnicu oko njega pogodnom samo za ispašu stoke.⁵⁵ No što točno znači ovakav završetak pohoda? Crawford postavlja tezu da je teritorij oko razorenog glavnog grada Delminija pretvoren u pašnjake vjerojatno u korist Rimljana i Italika.⁵⁶ S. Čače pretpostavlja da je Strabon slikovito opisao završetak pohoda kojim su Rimljani nastojali za duže vrijeme onesposobiti Delmate za ratne pohode. Napominje da vijest treba razmatrati po grčkom modelu života koji naprosto sugerira da pretvaranje teritorija od kojeg grad živi u pašnjak, može dugoročno značiti samo smrt njegovim stanovnicima.⁵⁷ Pretpostavka S. Čače je vjerojatnija od Crawfordove, jer upravo zbog težih posljedica nanijetih kampanjom, narednih trideset godina izvori šute o delmatskoj aktivnosti.⁵⁸

S obzirom na to da poduzetnici prate aktivnosti rimske vojske, te djeluju tijekom i nakon završetka vojnih operacija, veći prodor Rimljana i Italika moramo očekivati od završetka Figulove kampanje i pohoda Gaja Sempronija Tuditana 129. g. pr. Kr. protiv Japoda. Naime, konzul Tuditan spomenute je godine došao u Akvileju pod izlikom da provinciji prijeti rat. M. Šašel Kos iznosi pretpostavku da je Tuditan htio izbjeći

zaplitanje u sudske procese vezane s agrarnim zakonodavstvom Tiberija Sempronija Grakha pa je umjesto toga odlučio krenuti u rat protiv Japoda.⁵⁹ Bilo to istina ili ne, rat protiv Japoda brzo je završen pokoravanjem „ovostranih“ Japoda, a negdje tijekom tih operacija Tuditan je stupio u kontakte i s Liburnima.⁶⁰ Da su ti kontakti doista ostvareni znamo iz Plinija koji kaže da je Tuditan pokorio Histre i na svoj spomenik dao urezati udaljenost od 1000 stadija između Akvileje i rijeke Krke (*Titius*).⁶¹ Za stanovnike Akvileje i trgovačke krugove kojima je bilo u interesu promicati taj bitan centar, Tuditanov pohod imao je veliko značenje. Njime bi bili pacificirani Karni, Taurisci, Histri i Japodi te osiguran plovni put do Manijskog zaljeva i Salone. Završetak pohoda sugerira da je Akvileja postala jedan od najbogatijih centara rimskog svijeta u čijim krugovima je bila aktualna ideja o preuzimanju kontrole u trgovini Jadranom što je dovelo do postavljanja spomenika na Timavu, čime se to dodatno naglašavalo.⁶² No, i Liburni su svakako imali interesa ploviti južnije od svojeg područja. Držeći u svojim rukama promet i emporije sjevernog dijela istočne obale Jadrana, sigurno su održavali kontakte sa srednjodalmatinskim dijelom. Upravo na tom dijelu u ovo vrijeme raste značenje Salone kao jednog od glavnih emporija, tj. odredišta rimskih i italskih poduzetnika. Nije slučajno što će se ime Salone prvi put spomenuti 119/8. g. pr. Kr., tijekom rata s Delmatima. Apijan donosi vijest da je Cecilije Metel prezimio u Saloni gdje su ga Delmati primili kao prijatelja, a zatim je otišao u Rim i proslavio trijumf.⁶³ Salona je bila na izrazito povoljnom trgovačkom položaju jer su se u njezinoj luci sjekli morski i kopneni putevi koji su vodili kroz Kliška vrata prema delmatskom teritoriju. Tijekom 2. st. pr. Kr. povećala se potražnja za proizvodima na tom području te je takva situacija privlačila sve više i više ljudi što je na kraju dovelo do nastanka naselja koje izvori u Metelovo doba nazivaju *polis*. No, nažalost, u Saloni od nalaza kompletno nedostaje kampanska A i B keramika koja sugerira dolazak italskog elementa.⁶⁴ Ako je suditi po arheološkim nalazima novca i keramike, italski bi se element pojavio tek početkom 1. st. pr. Kr. Nalazi republikanske keramike posuda tankih stijenki, datiranih u to razdoblje, upravo sugeriraju takav proces, ali veće količine keramike ipak se pojavljuju tek od Augustovog doba.⁶⁵ Najranija ostava novca u Zasioku (kraj dan. Sinja) kao i pojava republikanskih denara emitiranih između 130. i 31. g. pr. Kr. po sudu M. H. Crawforda vrlo vjerojatno su povezani s Metelovom kampanjom. Republikanski denari stižu ovamo tek u drugoj četvrtini 1. st. pr. Kr. i vjerojatno su, po Crawfordovom mišljenju, povezani s epigrafičkim dokazima za prisutnost Rimljana i Italika u regiji, vjerojatno kao latifundista.⁶⁶ Dolazak rimske vojske s Metelom bio je poticaj brojnim rimskim i italskim trgovcima koji su počeli dolaziti na ovo područje u većem broju tijekom 1. st. pr. Kr., no Čače napominje da je veći prodor Rimljana i Italika ipak povezan s Koskonijevom kampanjom 78. - 76. g. pr. Kr., kada je Rim definitivno zaposjeo Salonu. Nakon toga pohoda ona više ne izlazi iz rimskog dominija, u njoj će u Cezarovo doba postojati konvent rimskih građana, a zatim i kolonija *civium Romanorum*.⁶⁷

Pohodom prokonzula Gaja Koskonija⁶⁸ sve se promijenilo, od trgovačkih uvjeta do okolnosti u kojima razni rimski i italski trgovci sve jače prodiru na šire prostore istočnojadranske obale. Pohod bilježe kasni autori, Eutropije i Orozije. Eutropije piše kako je u godini konzula Marka Emilija Lepida i Kvinta Lutacija Katula izbio rat u Hispaniji, Kilikiji, Pamfiliji, Makedoniji i Dalmaciji. Dalmaciju je nakon dvije godine operacija većinom pokorio Gaj Koskonije. Osvojio je Salonu i nakon toga se vratio u

Rim.⁶⁹ Orozije se nadovezuje na Eutropija pišući da je Koskonije ždrijebom dobio Ilirik kao prokonzul te je pokorio Dalmaciju i nakon dvije godine zauzeo vrlo napredan grad Salonu.⁷⁰ Ratne operacije vodile su se od 78. do 76. g. pr. Kr. Prema oba izvora njihova kulminacija bila je osvajanje naprednog grada Salone, a nakon toga se Koskonije vratio u Rim. Detalje operacija ne znamo, ali očito je kampanja bila usmjerena protiv Delmata i uspješna jer je Koskonije nakon završetka rata (*conposito bello*) uredio prilike.⁷¹

Koskonijeva kampanja bila je učinkovita jer od nje do Cezarova prokonzulata, 58. g. pr. Kr., nema podataka o neprijateljskom ponašanju Delmata. Period mira bio je povoljan upravo rimskim i italjskim trgovcima koji preuzimaju glavnu ulogu u trgovini Jadranom. Dokaza o njihovoj aktivnosti ima, a poglavito se odnose na priobalne lučke centre gdje trgovci osnivaju uporišta i trajno se naseljavaju. Primjerice, rimski i italjski trgovci u Naroni,⁷² koji su trgovali prema delmatskoj unutrašnjosti,⁷³ negdje tijekom 1. st. pr. Kr. organizirali su se u konvent rimskih građana. Organizacija konventa poznata je s natpisa na kojem se navode četiri dužnosnika koji su bili zaduženi za obnavljanje fortifikacija Narone.⁷⁴ Pretpostavlja se da su konventom, otprilike sredinom 1. st. pr. Kr., upravljala dva kolegija kvazimunicipalnih magistrata te da su spomenuti dužnosnici bili njihovim dijelom. *Magistri Naronae* prema natpisu su Kvint Safinije, Kvintov sin i Sekst Marije, Lucijev oslobođenik, a kvestori su Kvint Marcije, Kvintov sin i Publije Eneja, Kvintov oslobođenik Epikad. Bili su zaduženi obnoviti gradske zidine što je samo po sebi vrlo važan posao dok je grad u stalnoj opasnosti od Delmata. Spomenut je u svakom kolegiju po jedan *ingenuus* i *libertus*, što ukazuje da je tada među stanovnicima Narone bilo mnogo oslobođenika koji su mogli participirati u poslovima zajednice. Upravo su ti ljudi bili posebno motivirani da, kao agenti bogatih trgovačkih obitelji, za svoje patrone obavljaju važne poslove i steknu slobodu ili ugled, dok ih se dio zasigurno samostalno doselio privučen važnim središtem i mogućnošću bogaćenja.⁷⁵

Ne smijemo zanemariti ni pojavljivanje rimskih i italjskih poduzetnika i doseljenika u važnim trgovačkim gradovima poput Epidaura, Lisa i Ise. Direktnih vijesti u republikansko doba do Cezarova prokonzulata nema, no sigurno je proces njihova pojavljivanja duž cijele istočnojadranske obale zahvatio i ta područja.

Epidaur u antičku literaturu ulazi poprilično kasno, tj. 47. g. pr. Kr., u kontekstu građanskog rata između Cezara i Pompeja kada su njegovi građani igrali važnu ulogu protiv Pompejevih pristaša na jugu istočne jadranske obale.⁷⁶ Vjerojatno već u drugoj polovici 2. st. pr. Kr. tu se bila razvila važna trgovačka postaja čemu svjedoče nalazi grčkog novca koji je očito bio korišten i u 1. st. pr. Kr. Ipak, u grčkim izvorima se ne spominje takvo naselje.⁷⁷ Unatoč tome, sam spomen posade (*praesidium*) koja se uspjela oduprijeti pompejevcu Marku Oktaviju ukazuje na važnost tog mjesta koje je zasigurno tijekom 1. st. pr. Kr. moralo biti jednako dobro utvrđeno kao, npr., Salona.⁷⁸ Epidaur je postao kolonija čiji početak teško datiramo,⁷⁹ no natpisi potvrđuju duovire (*duumviri sc. iure dicundo*) i *dekurione* (gradsko vijeće).⁸⁰ Građani su bili upisani u tribus *Tromentina*, a podrijetlom Italici kao i snažno romanizirani domorodci koje odaju *cognomina* poput *Turbo*, *Boria* i *Tertulla*.⁸¹ Stoga nema sumnje da su rimski i italjski poduzetnici negdje od sredine 2. st. pr. Kr. sustavno trgovali i naseljavali se (možda ne u velikoj mjeri) na ovoj točki koju su rano uočili i Grci.

Sličan proces dolaženja poduzetnika morao se odvijati i u Lisu gdje u Cezarovo vrijeme također postojao *conventus civium Romanorum*. Činjenica jest da se organizirala

zajednica koja je, kako kaže Čače, nalikovala municipalnoj općini. Cezar je naveo kako je pomogao konventu oko gradskih utvrda, unutar kojih su starosjedoci, po svemu sudeći već u to vrijeme, izgubili kontrolu nad gradom.⁸² S druge strane, Isa je već od Prvog ilirskog rata bila u rimskoj interesnoj sferi, te ne smijemo zanemariti spomen Gaja Gavenija u vrijeme isejskog poslanstva Cezaru 56. g. pr. Kr. On je, vrlo vjerojatno, predstavljao dio rimskih i italskih doseljenika na otoku.⁸³ Njima bi sigurno bilo u interesu da Cezar donese za Isu povoljan pravorijek.⁸⁴

O statusu Tragurija i Epetija, koji su s Isom bili u zajednici, također treba nešto reći. Oni se prvi put spominju u kontekstu uzroka Figulove kampanje kada su Delmati sustavno ugrožavali njihove teritorije i zidine. To zasigurno ne znači da su tek tada nastali. Većina autora misli da njihov osnutak kao grčkih naseobina treba datirati u drugu polovicu 3. i početak 2. st. pr. Kr., iako se ne spominju tijekom ratnih operacija prvog i drugog ilirskog rata. Objašnjenje za to je jednostavno - operacije spomenutih ratova odvijale su se na području oko Ise i Fara, a ne na priobalnom području, pa antički pisci Tragurij i Epetij nisu imali razloga spomenuti.⁸⁵

Sama trgovina na istočnojadranskoj obali bila je kompetitivna, pogotovo u Kaštelanskom zaljevu gdje se nalazio velik broj lučkih centara, međutim, u ovom razdoblju glavne su uloge u njoj sigurno dijelile Isa i Salona (u kojoj se italski element oblikovao u konvent).⁸⁶ Sukob oko te trgovine bio je neminovan. Poznati reskript⁸⁷ iz Salone, koji bilježi poslanstvo Isejaca Cezaru u 56. g. pr. Kr. spominje spor rimskog i italskog elementa s domorodačkim stanovništvom. Moguća rekonstrukcija te situacije je sljedeća. U vrijeme Cezarova prokonzulata Ilirikom, Salona je pod rimskom vlašću, a njeno stanovništvo je miješano. Tamo se osim domaćeg stanovništva nalaze i isejski (kao i ostali) Grci, te zajednica rimskih građana uređena u *conventus* čiju jezgru čine pripadnici pretežno financijskog svijeta (*negotiatores*) koji su tijekom širenja rimske vlasti išli zajedno s legijama i koji su već u prvoj polovici 1. st. pr. Kr. preplavili sve bogate provincije na istoku.⁸⁸ Takav konvent u Saloni izravno je ugrozio pozicije koje je Isa bila razvila u trgovini istočnom obalom Jadrana, te je nastojao prisvojiti sve što su Isejci dugi niz godina stvarali.⁸⁹ Isa je time bila izravno ugrožena jer suparnik na kopnu ne poštuje njezina prava slobodnog i savezničkog grada.⁹⁰ *Negotiatores* u Saloni su stoga vrlo lako mogli, s obzirom na povećanje njihove uloge u trgovini Manijskim zaljevom općenito, tražiti naplaćivanje dadžbina na svu robu koja se dovozila u salonijski emporij čime bi rimski element, s vremenom proširivši područje svojeg djelovanja, mogao kompletno paralizirati čitavo isejsko gospodarstvo.⁹¹ Baš zbog toga što je grčki element bio sustavno istiskivan iz trgovine, Isejci su imali potrebu krenuti k Cezaru u Akvileju da bi zahtijevali pravdu. Rezultat je bio prokonzulov pravorijek koji je prvenstveno donesen kako bi smirio sukobe, dok su sloboda i status Ise i njoj pridruženih općina potvrđene.⁹²

Tragurij je u svemu tome bio posebno zainteresirana strana, možda zato što su upravo odande potekli jadranski Grci koji su djelovali u Saloni.⁹³ međutim, u tom reskriptu iz Salone spominju se i Jadestini kao punopravni sudionici u trgovini.⁹⁴ Jader je u sklopu Liburnije uvijek bio iznimna zajednica, te se može reći da je „uvijek“ bio na čelu Liburna i najaktivnija općina u razvijanju odnosa s vanjskim svijetom zbog čega je 129. g. pr. Kr. i po završetku pohoda uredio odnose s Rimom kako je najbolje pogodovalo njegovom gospodarskom napretku.⁹⁵ Prava u trgovini tamošnji Jadastini

mogli su dobiti tada ili kad su završile uspješne Koskonijeve operacije, no ovdje se vjerojatno radilo i o potvrđivanju prava stečenih dugotrajnom odanošću Rimu u ratovima protiv Delmata i ostalih neprijatelja rimskog naroda.⁹⁶ Na temelju starog savezništva s Rimom Jader je sigurno bio povoljno mjesto u koje su Rimljani i Italicci mogli ući i odande razvijati poslove. O takvom uskom povezivanju stanovništva Jadera s Rimljanima i Italicima možemo govoriti vjerojatno od 129. g. pr. Kr., a napose s cesarovskim elementom u Saloni sredinom 1. st. pr. Kr.

Ne smijemo zanemariti ni pojavu publikana na istočnojadranskoj obali. Već smo rekli da je krajem 2. st. pr. Kr. započela veća infiltracija italskog elementa, poglavito poslovnog svijeta, koji se naseljava u važnim emporijima na istočnoj jadranskoj obali. Prvi doseljenici bili su dijelom upravo, kako M. Suić kaže „srednjeg sloja“ rimskog društva poput trgovaca, novčara, brodovlasnika i nositelja fiskalne rimske politike u čijim su rukama bile financije i trgovina u svim provincijama.⁹⁷ Među njih se broje i publikani koji su u istočnim provincijama bili omraženi zbog pohlepe i s kojima se pontski kralj Mitridat VI. često sukobljavao u prvoj polovici 1. st. pr. Kr. Vijest o prisutnosti publikana donosi Ciceron, optužujući Lucija Kalpurnija Pizona pred Senatom za nedjela koja je učinio kao upravitelj Makedonije od 57. do 55. g. pr. Kr.: Apolonija i Dirahij su uništeni, Partini i Bulini „zlostavljani“, Epir uništen, vojska je Pizona prezirala, publikani su ga osudili, a rimski građani koji su ondje trgovali nazivali su ga pljačkašem.⁹⁸ Neke optužbe sigurno su bile pretjerane, ali je vrlo vjerojatno Pizon u svojoj provinciji mogao narediti sve što je htio, poput osnivanja vlastite carinske točke u Dirahiju, kroz koju je prolazila većina trgovaca iz Italije prema Makedoniji, i fiksnih trgovačkih poreza koje je ubirao preko svojih robova.⁹⁹ Ipak, Pizonu se nije sudilo za aktivnosti zbog kojih je bio omražen, a koje zadirale su izravno u poslovanje publikana.

Upravo je Cezar kao prokonzul Ilirika (58. - 50. g. pr. Kr.) pogodio tom sloju poduzetnika jer je u svojim provincijama, pa i Iliriku, organizirao fiskalnu politiku, osnivao carinske urede (*statio*), te odredio da se bilo koji spor ubuduće ima rješavati u Akvileji, gdje će uskoro biti središte carinskog ureda za čitav Ilirik.¹⁰⁰ Stoga su publikani sustavno posjećivali Ilirik i naseljavali se, a upravo njihovo arogantno držanje prema domaćem stanovništvu moglo je biti uzrok tenzija koje su dovele do isejskog poslanstva k Cezaru u Akvileju. Oni su bili prisutni duž cijele istočnojadranske obale, puštali su korijenje u važnim trgovačkim gradovima, te su u političkim borbama što su uslijedile u kontekstu građanskog rata između Cezara i Pompeja (49 - 48. g. pr. Kr.) bili na Cezarovoj strani. Osnivanje municipija na našoj obali, kao i dolazak publikana inicirali su proces urbanizacije autohtonih centara, dok je drugi val doseljenja rimskog i italskog elementa sa sobom donio pripadnike nižeg sloja, prvenstveno ljude koji žive od zemlje.¹⁰¹ To je proces koji se, bez sumnje, nastavio i nakon Cezarove smrti i Oktavijanovih aktivnosti i koji će u zadnjim desetljećima 1. st. pr. Kr. utrti put ka snažnijoj romanizaciji Ilirika.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Unifikacijom Italije u prvoj polovici 3. st. pr. Kr., Rim je došao u kontakt s grčkim zajednicama na Jadranu. Promijenjena politička situacija pogodovala je upravo rimskim i italskim poduzetnicima koji su se počeli intenzivnije uključivati u aktivnu trgovinu

Jadranom. Iskorištavajući već postojeće trgovačke puteve, trgovali su i razvijali kontakte i tako nastavili proces razmjene između dviju obala Jadrana koja je postojala i puno prije prvih direktnih vijesti o njihovom djelovanju. Taj proces nastaviti će se neometano sve do trenutka kada je Teutina ekspanzivna politika ugrozila uhodane puteve razmjene i živote poduzetnika koji trguju prema istoku. Upravo takva opasnost po rimske i italske trgovce uvjetovala je prvu rimsku vojnu akciju na istočnoj obali Jadrana, u prvom ilirskom ratu, a time i pojavu prvih dužnosnika koji će ubuduće na tom području djelovati u ime Rima i njegovih ciljeva.

Interes rimskih i italskih poduzetnika, od prvog ilirskog rata pa sve do Gencijeva sloma, bio je usmjeren prvenstveno prema područjima koja su nakon Teutina pada bila pod rimskom kontrolom. Dužnosnici su djelovali kada je bilo potrebno, ratujući na područjima koja su konstantno bila ugrožena od Makedonskog ili Ilirskog Kraljevstva, dok su poduzetnici i doseljenici iskorištavali takvo djelovanje rimskih vojskovođa kako bi što čvršće stupili na određeno područje i povećali svoj profit. Trgovci i ostali privatnici bili su u ovom razdoblju prisutni duž cijele istočnojadranske obale, od Liburnije do Apolonije i Orika na jugu, no potvrda njihove prisutnosti, preko literarnih izvora, natpisa, nalaza novca i anepigrafskih izvora, ukazuje upravo na ona područja na kojima su dužnosnici iz različitih razloga djelovali sve do Gencijeva pada. Gencijevim porazom, kao i Perzejevim u Trećem makedonskom ratu, uništene su povijesne sile ilirske i makedonske države, osigurano je područje odakle su dolazile najveće prijetnje te su poduzetnici i doseljenici, neometano kao i prije prvog ilirskog rata, počeli puštati korijenje u važnim trgovačkim gradovima poput Apolonije i Dirahija (Epidamna).

Dužnosnici su nastavili djelovati sjevernije od spomenutih područja, gdje je nedugo prije sredine 2. st. pr. Kr. završena prva od mnogih rimskih intervencija protiv ratobornih Delmata. Rimski vojskovođe ratovali su protiv Delmata i Japoda, naroda koji ni u kojem slučaju nisu htjeli prihvatiti rimsku vlast, a poduzetnici i doseljenici, u želji da razviju posao na nekom novom i pristupačnom teritoriju, sustavno su trgovali i naseljavali se u važnim trgovačkim gradovima Liburnije poput Jadera i južnije poput Salone, Ise, Narone, Epidaura, Lisa, itd. Proces njihova doseljavanja u ta važna trgovišta bio je dugotrajan, započet u prethodnim stoljećima, no uvjeti njihovog poslovanja sada su se promijenili. Pohodi Gaja Sempronija Tuditana protiv Japoda 129. g. pr. Kr. i Gaja Koskonija 78. g. pr. Kr. protiv Delmata donijeli su mir i omogućili italskim poduzetnicima da polako preuzmu glavnu ulogu u trgovini i općenito poslovanju na Jadranu. U naseljima gdje ih je bilo više organiziraju se u konvente rimskih građana i utječu na urbanizaciju autohtonih centara i sve jaču romanizaciju priobalnog područja. Toga je svjestan upravo Cezar, kao prvi upravitelj Ilirika dvadeset godina nakon Koskonijeve kampanje, koji pogoduje popularskim financijskim krugovima, čije je interese promicao gdje god je stigao. Cezarova politika potpore poduzetnicima u tim granama ubrzala je opisane procese. Odanost te populacije tijekom građanskog rata protiv Pompeja navela ga je da pokrene dodjelu višeg stupnja municipalnih prava dotičnim naseobinskim središtima, što predstavlja vrhunac procesa koji je započeo izbijanjem rimske vlasti na zapadnu obalu Jadrana, a nastaviti će se u okvirima ranocarske pokrajine.

BIBLIOGRAFIJA

1. SKRAĆENICE

BE: *Bulletin épigraphique*, Paris: Association des études grecques

CIL: *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Th. Mommsen et al., Berlin: Academia Scientiarum Berolinensis et Brandenburgensis ab. 1894.

Diadora: Glasilo arheološkog muzeja u Zadru

HAD: Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb

HAZU: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

II: *Inscriptiones Italiae Academiae italicae consociatae ediderunt*

LCL: Loeb Classical Library, London: Harvard University press

RE: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart - München

VAHD: Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, godišnjak Arheološkog muzeja u Splitu

2. IZDANJA IZVORA I LITERATURA

ANIĆ, 2003 Vladimir ANIĆ, Veliki riječnik hrvatskoga jezika, priredila Liljana Jojić, Zagreb: Novi liber, 2003.

Appian, 2005a Appian, *Roman history*, vol. II., english translation by Horace White, [LCL, 3], 2005.

Appian, 2005b Marjeta ŠAŠEL KOS, *Appian and Illyricum*, [Situla: razprave Narodnega muzeja Slovenije = Dissertationes Musei nationalis Sloveniae, 43], Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2005.

BADIAN, 1952 Ernst BADIAN, Notes on Roman policy in Illyria (230 - 201. B. C.), Papers of the British school at Rome, vol. XX (new series vol. VII), London: British school at Rome, 1952.

BADIAN, 1972 Ernst BADIAN, *Publicans and sinners, private enterprise in the service of the Roman Republic*, Ithaca, New York: Cornell University Press, 1972.

BILIĆ-DUJMUŠIĆ, 2000 Siniša BILIĆ-DUJMUŠIĆ, *Ratne operacije u provinciji Ilirik 49. - 47. god. pr. Kr.*, magistarska radnja, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, 2000.

BILIĆ-DUJMUŠIĆ, 2004 Siniša BILIĆ-DUJMUŠIĆ, *Oktavijanova kampanja protiv Delmata 34. - 33. god. pr. Kr.*, disertacija, Sveučilište u Zadru, 2004.

BONAČIĆ-MANDINIĆ, 1998 Maja BONAČIĆ-MANDINIĆ, Nalazi novca s lokaliteta Sv. Vid kod Metkovića, VAHD, 1994 - 1996 [1998], 177 - 192.

BONAČIĆ-MANDINIĆ, 2001 Maja BONAČIĆ-MANDINIĆ, Nalazi novca na lokalitetu Bare u Vidu, VAHD 94, 2001, 195 - 204.

BONAČIĆ-MANDINIĆ, 2006 Maja BONAČIĆ-MANDINIĆ, *Rimski republikanski novac u stalnom postavu Arheološkog muzeja u Splitu*, Split: Arheološki muzej, 2006.

CABANES, 1976 Pierre CABANES, *L'Épire de la mort de Pyrrhos a la conquete Romaine (272-167 av. J.C.)*, [Annales litteraires de l'universite de Besancon 186], Paris: Les belles lettres, 1976.

CABANES, 1996 Pierre CABANES, Les noms latins dans les inscriptions grecques d'Épidamne-Dyrrachion, d'Apollonia et de Bouthrotos, *Proceedings of the International Colloquium organized by the Finnish Institute and the Centre for Greek and*

- Roman Antiquity, Athens 7-9 Septembre*, Athens: Research centre for Greek and Roman Antiquity, *National Hellenic Research Foundation*, 1996, 89 - 104.
- CABANES, 2002 Pierre CABANES, *Iliri od Bardileja do Gencija*, Zagreb: Svitava, 2002.
- CAMBI, 2006 Nenad CAMBI, Antički Epidaur, *Časopis za književnost i znanost Dubrovnik 17*, Dubrovnik: Matica hrvatska, 2006.
- Cicero*, 1909 *Marcus Tullius Cicero, Pro M. Scauro oratio, In Pisonem*, M. Tulli Ciceronis Orationes: Recognovit brevique adnotatione critica instruxit Albertus Curtis Clark. Albert Clark. Oxonii e Typographeo Clarendoniano, 1909, Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis. (www.perseus.tufts.edu)
- CRAWFORD, 1985 Michael H. CRAWFORD, *Coinage and money under the Roman Republic: Italy and the Mediterranean economy*, London: Methuen, 1985.
- CRAWFORD, 2004 Michael H. CRAWFORD, Rome and the Greek world: Economic relationships, [Roman Imperialism], ed. Craigie Brian Champion, Oxford: Wiley-Blackwell, 2004, 96 - 108
- CULHAM, 1993 Phyllis CULHAM, Romans, Greeks and Delmatae: Reconstructing the context of *RDGE 23*, *Classical Antiquity* 12, 1/IV., Los Angeles: University of California press, 1993, 51 - 64
- ČAČE, 1985 Slobodan ČAČE, *Liburnija u razdoblju od 4. do 1. stoljeća prije nove ere*, disertacija, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zadru, 1985.
- ČAČE, 1992 Slobodan ČAČE, Rim, Liburnija i istočni Jadran u 2. st. pr. n. e., *Diadora* 13, 1991 [1992], 55 - 76.
- ČAČE, 1993 Slobodan ČAČE, Prilozi povijesti Liburnije u 1. stoljeću prije Krista, Radovi Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru 35, 1993, 1 - 35.
- ČAČE, 1996 Slobodan ČAČE, Dalmatica Straboniana: (Strabon, Geogr. 7,5,5), *Diadora*, 16 - 17, 1994 - 1995 [1996], 101 - 133.
- ČAČE, 1999 Slobodan ČAČE, Manijski zaljev, Jadastini i Salona, *VAHD* 90 - 91, 1999, 57 - 87.
- ČAČE & KUNTIĆ-MAKVIĆ, 2010 Slobodan ČAČE, Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ, Pregled povijesti jadranskih Grka, Antički Grci na tlu Hrvatske, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2010.
- DERKS & ROYMANS, 2009 Ton DERKS, Nico ROYMANS, *Ethnic constructs in Antiquity*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009.
- Dio*, 1914a *Cassius Dio*, Dio's Roman history, vol. I., english translation by Earnest Cary, [LCL, 32], 1914. (penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/home.html)
- Dio*, 1914b *Cassius Dio*, Dio's Roman history, vol. II., english translation by Earnest Cary, [LCL, 37], 1914. (penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/home.html)
- DODIG, 2003 Radoslav DODIG, Epigrafički spomenici iz naronitanskoga konventa, *Narona i dolina Neretve* 2003, 233 - 252.
- Eutropius*, 1853 *Eutropius, Abridgement of Roman history*, translated with notes by Rev. John Selby Watson, London: Henry G. Bohn, 1853.
- FRANKE, 2008 P. R. FRANKE, Pyrrhus, *The rise of Rome to 220. B. C.*, [The Cambridge ancient history, sec. ed., vol. VII.] part 2, ed. by F. W. Walbank, A. E. Astin, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie, Cambridge: Cambridge University press, 2008, 456 - 486.
- Frontinus*, 1925 *Frontinus, The strategemata*, english translation by Charles E. Bennett, [LCL, 174], 1925. (<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Frontinus/Strategemata/>)
- GLAVIČIĆ, 2003 Miroslav GLAVIČIĆ, Naronski magistrati i drugi gradski uglednici, *Narona i dolina Neretve* 2003, 221 - 232.

- GRANT, 1979 Michael GRANT, *The history of Rome*, London: faber and faber, 1979.
- GREEN, 1990 Peter GREEN, *Alexander to Actium: the historical evolution of the hellenistic age*, Berkeley, Los Angeles: University of California press, 1990.
- GRUEN, 1984 Erich S. GRUEN, *The hellenistic world and the coming of Rome*, volume 1, London: University of California press, 1984.
- HATZFELD, 1975 Jean HATZFELD, *Les trafiquants italiens dans l'Orient Hellenique*, [Roman history], Paris: Arno press Inc., 1975.
- HOWGEGO, 1995 Christopher HOWGEGO, *Ancient history from coins*, [Approaching the Ancient World], London: Routledge, 1995.
- KUNTIC-MAKVIC, 1988 Bruna KUNTIC-MAKVIC, *Antička povijest u djelu De Regno Dalmatiae et Croatiae Ivana Lučića Trogirana: prikaz o najstarijim vlastima nad Jadranom u funkciji tumačenja povijesti kasnijih razdoblja*, sv. 1., disertacija, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, 1988.
- KUNTIC-MAKVIC, 2002 Bruna KUNTIC-MAKVIC, Les Romains et les Grecs Adriatiques, Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana - Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu, uredili Nenad CAMBI, Slobodan ČAČE i Branko KIRIGIN, Split: Književni krug, 2002.
- Livy*, 1935 *Livy, History of Rome*, vol. X., books 35 - 37., english translation by Evan T. Sage, [LCL, 301], 1935.
- Livy*, 1936a *Livy, History of Rome*, vol. IX., books 31 - 34., english translation by Evan T. Sage, [LCL, 295], 1936.
- Livy*, 1936b *Livy, History of Rome*, vol. XI., books 38 - 39., english translation by Evan T. Sage, [LCL, 313], 1936.
- Livy*, 1938 *Livy, History of Rome*, vol. XII., books 40 - 42., english translation by Evan T. Sage, Alfred C. Schlesinger, [LCL, 332], 1938.
- Livy*, 1951 *Livy, History of Rome*, vol. XIII., books 43 - 45., english translation by Alfred C. Schlesinger, [LCL, 396], 1951.
- Livy*, 1984 *Livy, Periochae*,
(www.livius.org/li-ln/livy/periochae/periochae00.html)
- MATIJAŠIĆ, 2009 Robert MATIJAŠIĆ, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb: Leykam international, 2009.
- MAYER, 1957 Anton MAYER, *Die Sprache der alten Illyrier*, Band I: Einleitung, Wörterbuch der illyrischen Sprachreste, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1957.
- MÜNZER, 1897 Friedrich MÜNZER, *Caecilius*, 90, *RE*, sv. 3, 1897, col. 1212 - 1213, s. v.
- MÜNZER, 1900 Friedrich MÜNZER, *Cornelius*, 351, *RE*, sv. 4, 1900, col. 1497 - 1501, s. v.
- MÜNZER, 1901a Friedrich MÜNZER, *Cosconius*, 3, *RE*, sv. 4, 1901, col. 1667 - 1668, s. v.
- MÜNZER, 1905 Friedrich MÜNZER, *Duronius*, 2, *RE*, sv. 5, 1905, col. 1862, s. v.
- MÜNZER, 1909 Friedrich MÜNZER, *Fannius*, 7, *RE*, sv. 6, 1909, col. 1987-1991, s. v.
- MÜNZER, 1910b Friedrich MÜNZER, *Furius*, 10, *RE*, sv. 7, 1910, col. 316, s. v.
- MÜNZER, 1923a Friedrich MÜNZER, *Sempronius (Caius Sempronius Tuditanus)*, 89, *RE*, sv. 26, 1923, col. 1439 - 1440, s. v.
- MÜNZER, 1923c Friedrich MÜNZER, *Sicinius*, 8, *RE*, sv. 26, 1923, col. 2197 - 2198, s. v.
- MÜNZER, 1930 Friedrich MÜNZER, *Marcus*, 61, *RE*, sv. 14, 1930, col. 1557 - 1559, s. v.

Narona i dolina Neretve, 2003 *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, Znanstveni skup, Metković 6 - 9. listopada 2001.*, ur. E. Marin, [Izdanja HAD 22; Narona, Niz Arheološkog muzeja - Split 4], Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo; Metković: Grad Metković, Split: Arheološki muzej, 2003.

NIKOLANCI, 1993 Mladen NIKOLANCI, Longae Saloniae, *VAHD* 86, 1993, 113 - 117.

NOVAK, 1944 Grga NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1944.

OLUJIĆ, 2007 Boris OLUJIĆ, *Povijest Japoda*, Zagreb: srednja europa, 2007.

Orosius, 1984 *Orosius*, dodatak 1, str. 630., Siniša Bilić-Dujmušić, *Oktavijanova kampanja protiv Delmata 34. - 33. g. pr. Kr.*, disertacija, Sveučilište u Zadru, 2004.

Plautus, 1912 *Plautus, Menaechimi or The Twin Brothers*, The comedies of Plautus, translated by Henry Thomas Riley, London: G. Bell and Sons, 1912. (www.perseus.tufts.edu)

Pliny, 1984 *Pliny, Natural History*, vol. II., books 3 - 7., english translation by H. Rackman, [LCL, 352], 2006.

Polybius, 1922 *Polybius, The Histories*, vol. I., books 1 - 2., english translation by W. R. Paton, [LCL, 128], 1922.

Polybius, 1926 *Polybius, The Histories*, vol. V., fragments of books 16., 18., 20 - 27, english translation by W. R. Paton, [LCL, 160], 1926.

Polybius, 1927 *Polybius, The Histories*, vol. VI., fragments of books 28 - 36., 38 - 39., english translation by W. R. Paton, [LCL, 161], 1927.

POPOVIĆ, 1987 Petar POPOVIĆ, *Le monnayage des Scordisques: les monnaies et la circulation monétaire dans la centre des Balkans IVe - Ier s. av. n. e.*, Beograd: Matica srpska, 1987.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989 Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Iliri i antički svijet, Ilirološke studije: povijest - arheologija - umjetnost - numizmatika - onomastika*, Split: Književni krug, 1989.

ROTH, 1999 Jonathan P. ROTH, *The logistics of the Roman army at war (264 B.C. - A.D. 235)*, New York: Brill, 1999.

STARAC, 1999 Alka STARAC, *Rimsko vladanje u Istri i Liburniji*, vol. II. - Liburnija, [Monografije i katalogi, 10/I], Pula: Arheološki muzej Istre, 1999.

STEIN, 1914 Arthur STEIN, *Rammius*, 1, *RE*, 1914, col. 135, s. v.

Strabo, 1924 *Strabo, The Geography of Strabo*, ed. H. L. Jones, London: Harvard University Press, William Heinemann Ltd., 1924. (www.perseus.tufts.edu)

SUIĆ, 1981 Mate SUIĆ, *Zadar u starom vijeku*, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zadru, 1981.

SUIĆ, 1996a Mate SUIĆ, ΜΑΝΙΟΣ ΚΟΛΠΙΟΣ (Manijski zaljev), *Arheološki radovi i rasprave HAZU* 12, 1996, 269 - 282.

SUIĆ, 1996b Mate SUIĆ, Marginalije u isejsko poslanstvo Cezaru, *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske - Opera selecta*, Zadar: Matica hrvatska, 1996, 315 - 332.

SUIĆ, 1996c Mate SUIĆ, O municipalitetu antičke Salone, *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske - Opera selecta*, Zadar: Matica hrvatska, 1996, 387 - 418.

SUIĆ, 1996d Mate SUIĆ, Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zalivu za rimske vladavine, *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske - Opera selecta*, Zadar: Matica hrvatska, 1996, 289 - 316.

SUIĆ, 1996e Mate SUIĆ, Ilirik, *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske - Opera selecta*, Zadar: Matica hrvatska, 1996, 279 - 286.

SUIĆ, 2003 Mate SUIĆ, *Antički grad na istočnom Jadranu*, 2. izmjenjeno i dopunjeno izdanje, Zagreb: Golden marketing, 2003.

STIPČEVIĆ, 1989 Aleksandar STIPČEVIĆ, *Iliri: povijest, život, kultura*, Zagreb: Školska knjiga, 1989.

ŠAŠEL KOS, 2005a Marjeta ŠAŠEL KOS, *Appian and Illyricum*, [Situla: razprave Narodnega muzeja Slovenije = Dissertationes Musei nationalis Sloveniae, 43], Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2005.

ŠAŠEL KOS, 2005b Marjeta ŠAŠEL KOS, The Pannonians in Appian's Illyrike, [Illyrica antiqua], ob honorem Duje Rendić-Miočević, Radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije, Zagreb, 6. -8. XI. 2003., Zagreb: FF press.

ŠEŠELJ, 2009 Lucijana ŠEŠELJ, *Promunturim Diomedis: svetište na rtu Ploča i jadranska pomorska trgovina u helenističkom razdoblju*, disertacija, Sveučilište u Zadru, 2009.

ZANINOVIĆ, 1996 Marin ZANINOVIĆ, Rider između Salone i Scardone, *Arheološki radovi i rasprave HAZU* 12, 1996, 307 - 323.

ZANINOVIĆ, 2003 Marin ZANINOVIĆ, Područje Neretve i srednjojadransko otočje, *Narona i dolina Neretve* 2003, 277 - 285.

WILKES, 1969 John J. WILKES, *Dalmatia* [History of the Provinces of Roman Empire], London: Routledge & Kegan Paul, 1969.

WILKES, 2001 John J. WILKES, *Iliri*, Split: Laus, 2001.

SUMMARY

ROMAN AND ITALIC ENTREPRENEURS AND IMMIGRANTS IN ILLYRICUM FROM THE ILLYRIAN WARS TO CAESAR

Rome came into contact with the Greek communities of the Adriatic in the first half of the third century BC, when it had spread its power over the southern Apennine peninsula. The shift in the political situation suited Roman and Italic entrepreneurs who were joining the Adriatic trading community with growing intensity. By using existing trade routes, they traded and developed contacts, thereby continuing the process of exchange between the two Adriatic coasts which had existed long before there was a widespread knowledge of such contacts. This process would continue uninterrupted until the Illyrian Kingdom endangered the established trade routes and lives of traders with the east. The dangers for Roman and Italic tradesmen grew, and the possibility that the Illyrian Kingdom could permanently incorporate the new territories influenced the first Roman military reaction in the First Illyrian War. During the war, the first Roman officials were noted on the east coast of the Adriatic. The interests of Roman and Italic entrepreneurs and immigrants, from the First Illyrian War to the time of Caesar's proconsulate, were directed to the areas which were under Roman control after the First Illyrian War. The officials acted when necessary, waging war in the areas which were constantly threatened by the Macedonian and Illyrian Kingdoms. At the same time, the entrepreneurs and immigrants used those Roman actions to entrench themselves in a certain territory and increase their profits.

BILJEŠKE

- 1 ANIĆ, 2003, 1070.
- 2 *Polyb.* II, 7.
- 3 GRUEN, 1984, 362.
- 4 ŠEŠELJ, 2009, 447 - 505.; Numizmatički nalazi također potvrđuju ovu razmjenu, primjerice, određena količina sirakuških novaca oko Fara i Ise tijekom i nakon Dionizijevih aktivnosti u regiji, kao i kartaškog, hispanskog i numidskog na području Liburnije.: CRAWFORD, 1985, 221.
- 5 ŠEŠELJ, 2009, 505.; Kao komparativnu vijest možemo spomenuti da je trgovina između Akarnanije i južne Italije posvjedočena nalazima akarnanskog novca u južnoj Italiji.: HATZFELD, 1975, 23.; GREEN, 1990, 430 i 436.
- 6 Tarent je bio uključen među pomorske saveznike - *socii navales*.: FRANKE, 2008, 484.; GRANT, 1979, 79.
- 7 Još je jedna rimska akvizicija doprinijela sve većem udjelu italskih trgovaca u trgovini Jadranom općenito - tijekom Drugog punskog rata Rim je 212. g. pr. Kr. zauzeo Sirakuzu. Postala je središte rimske uprave Sicilijom i vrlo važna luka za trgovce koji posluju između istočnog i zapadnog dijela Mediterana.
- 8 CABANES, 2002, 145.
- 9 *Liv. Per.* XV.; *Dio.* fr.42=Zonara VIII, 7, 3.
- 10 CABANES, 2002, 144 - 145. Cabanes naglašava da se ovdje ne radi o sklapanju savezničkog ugovora. Naime, u kontekstu događaja 231.g. pr. Kr. vidimo kako Apolonjani za pomoć protiv Teute traže Ahajsku i Etolsku ligu, a ne Rim. Cabanes koristi te vijesti od Polibija (II, 6, 2 - 11.) kako bi zaključio da Apolonjani nisu zvali Rim u pomoć jer nisu imali saveznički ugovor.
- 11 CRAWFORD, 1985, 221.; ŠEŠELJ, 2009, 479.
- 12 ČAČE, 1991, 60.
- 13 CRAWFORD, 1985, 223.
- 14 ŠEŠELJ, 2009, 479 - 480.; Na području Liburnije naselja su se više istraživala nego na području Japoda što utječe na ovu razliku. Ništa ne isključuje mogućnost da će se i u japodskim naseljima naći usporedive količine rimskog novca.
- 15 Crawford terminom zapadni Balkan naziva područje od juga do Krke, ne uključujući Liburniju gdje je rimski novac pronađen.
- 16 CRAWFORD, 1985, 223. Crawford temelji hipotezu na bogatim nalazima republikanskih denara u Daciji koji bi svjedočili o trgovini robovima. Prema njemu, da je trgovina vođena rimskim novcem kao objektom razmjene, on bi se pojavljivao u većim količinama, kao u Daciji.; Hipoteza je po Howgegu atraktivna, no teško potvrđiva. Općenito o trgovini robovima između Dacije i Rima ima malo vijesti, uostalom, na dačkom području su nađene i drahme Apolonije i Dirahija što samo po sebi sugerira vojnu aktivnost umjesto trgovine.: HOWGEGO, 1995, 117.
- 17 Novci Apolonije i Dirahija te ilirskih gradova poput Lisa, Skodre i td.
- 18 Za primjer može poslužiti nalaz jednog asa na lokalitetu Bare u Vidu kod Metkovića koji se datira u 2. st. pr. Kr.: BONAČIĆ-MANDINIĆ, 2002, 197.
- 19 POPOVIĆ, 1987, 96.; WILKES, 2001, 189.
- 20 CRAWFORD, 1985, 225.
- 21 CRAWFORD, 1985, 225.
- 22 Na primjer, 215. g. pr. Kr. pretor Kvint Fulvije Flak sklopio je ugovor s publikanima o snabdijevanju rimske vojske u Hispaniji žitom.: ROTH, 1999, 230.
- 23 BADIAN, 1972, 28.; Livije piše o postojanju takvog ugovora te da ga je sklopio pretor u Rimu: *Liv.* XLIV, 16.
- 24 *Usp. Liv.* XXII, 54 gdje Livije donosi vijest kako je svaki konjanik, nakon bitke kod Kanuzija u Drugom punskom ratu, dobio togu.
- 25 BADIAN, 1972, 28 - 29.
- 26 Jedan od takvih primjera je Tit Pomponije Atik u razdoblju 1. st. pr. Kr.: CRAWFORD, 1985, 225.; Preko pisama između Cicerona i Atika poznat je određen broj oslobođenika u Epiru (Aleksion) i na Kerkiri (Andromen) koji su djelovali kao poslovni agentii izvan Rima.: *Cic. Att.* VII, 2, XIII, 24.
- 27 *Polyb.* II, 7.
- 28 *Liv.* XXXVIII, 44.; Na drugoj strani balkanskog poluotoka, regija Pangeja rano je privukla rimske trgovce. Rimske vojske dva su puta prešle Trakiju (190 - 189. g. pr. Kr.) i donesena su tri dekreta u gradu Abderi. Na njima su spomenuti razni Rimljani i Italici.: HATZFELD, 1975, 19.
- 29 Postojale su dvije glavne trgovačke rute iz Grčke i rimske Ilirije prema Tarentskom zaljevu i obje kreću s Kerkire - prva prema Japigijskom rtu, a druga prema Akrokeraunskom gorju na današnji rt Gjuhes prema Otrantu (ant. *Hydruntum*).: ŠEŠELJ, 2009, 512.
- 30 MÜNZER, 1905, *RE*, col. 1862.
- 31 *Liv.* XI, 42: Da su rimski građani zatočeni na Kerkiri: *...haut dubie in regem Illyriorum Gentium latrocinii omnis maritimi causam avertit: ex*

- regno eius omnes naves esse, quae superi maris oram depopulatae essent... ad ea Duronius adiecit multis civibus Romanis et sociis Latini nominis iniurias factas in regno eius, et cives Romanos dici Corcyrae retineri.* Usp. GRUEN, 1984, 421.
- 32 Liv. XLII, 17; GREEN, 1990, 427; Livije piše o Ramiju i kasnije, kada se Perzej brani od optužbi.: Liv. XLII, 41.
- 33 STEIN, 1914, RE, col. 135.
- 34 Polibije se referira na zavjeru u kojoj je moguće sudjelovao Ramije.: Polyb. XXVII, 5.
- 35 DERKS & N. ROYMANS, 1999, 159.
- 36 DERKS & ROYMANS, 1999, 158.
- 37 DERKS & ROYMANS, 1999, 160.; Za taj onomastikon u literaturi postoji interpretacija da je ilirski (MAYER, 1957, 114.), te je moguće da su oni bili latinizirani Iliri zbog patronimika ilirskog podrijetla. No u prvoj polovici 3. st. pr. Kr. ta je populacija mogla samo imati davne ilirske korijene.
- 38 Grobnica je gotovo dvostruko veća od prosječnog groba regionalne elite kasnog 4. i ranog 3. st. pr. Kr. Posebno je zanimljiva ne samo zbog svoje veličine, već i zbog toga što se nalazi iz nje datiraju u raspon od 170 godina od c. 330/300. do 170/160. g. pr. Kr.: DERKS & ROYMANS, 1999, 149 - 150.
- 39 DERKS & ROYMANS, 1999, 161 - 163.
- 40 ŠAŠEL KOS, 2005a, 284.
- 41 170. g. pr. Kr. Senat je donio odluku o slanju osam potpuno opremljenih brodova, s dvije tisuće vojnika na njima, koje je skupio Marko Recije (pretor u dijelu Italije nasuprot Iliriku, vrlo vjerojatno Apuliji), izvjesnom Gaju Furiju na Isi zaduženom za otok s dva iseska broda. Razlozi ove senatske odluke očito su preventivne prirode. Brodovlje je poslano Furiju na Isu u slučaju da Gencije, ilirski kralj, zarati protiv Rima i odluči napasti otok. Ovo nije prva vijest o Gaju Furiju. U istoj godini kada se Lucije Duronije vratio iz Ilirika u tijeku je bio rat protiv Histra. Tijekom tog rata imenovani su *duumviri navales* čija je zadaća bila štiti obale Italije od mogućih napada. Lucije Kornelije bio je zadužen za italsku obalu do Tarenta dok je Gaj Furije bio zadužen za obalu do Akvileje. Prema tome, znamo da je Gaj Furije bio mornarički zapovjednik u histarskom ratu dok u ovom razdoblju nemamo vijesti o njegovoj funkciji jer ga Livije spominje tek kao stožernog oficira. Moguće je da je i u ovom ratu bio *duumvir navales*. U histarskom ratu je dobio zaduženje štiti obalu Italije dok je u ovom ratu dobio zaduženje štiti Isu.: Liv. XLI, 1.; MÜNZER, 1910b, RE, col. 316.
- 42 CABANES, 1996, 89. Za razmjenu između tih područja i južne Italije znamo prvenstveno preko keramičkih nalaza i numizmatike, a uostalom i preko izvora jer Plaut piše o frekventnoj razmjeni između Dirahija i Tarenta.: *Plaut Menaec.* ver. 1 - 76.
- 43 CABANES, 1996, 91.
- 44 CABANES, 1996, 91 - 94.
- 45 CABANES, 1996, 92.: Možemo još spomenuti Marka Benevercija (*Μάρκος Βενεβεργίης inscr.* 302) s rijetkim gentilicijem *Benevertius* koji je, najvjerojatnije, bio trgovac Jadranom te se našao u Epidamnu (Dirahiju) i tamo ostao, dao načiniti sarkofag za sebe i ženu s kojom je bio dugih 28 godina.
- 46 CABANES, 1976, 216.; CABANES, 1996, 94.;
- 47 ŠEŠELJ, 2009, 455 - 465.: Mladi tipovi grčko - italskih amfora, od koji su neki očito prijelazni k Lamboglia 2 tipu, također dokazuju razmjenu.
- Na njih nailazimo na cijeloj istočno-jadranskoj obali.
- 48 ČAČE, 1991, 60.
- 49 ŠEŠELJ, 2009, 479 - 480.; Kuntić-Makvić u ČAČE & KUNTIĆ-MAKVIĆ, 1988, 66.
- 50 ČAČE, 1991, 68. Podaci su u obradi, ali prve vijesti pokazuju da je dio amfora došao s područja južne Italije i da su tipološki bliske nekim nalazima u Saloni i Naroni, što je prvi konkretan pokazatelj podrijetla dijela amfora koje su cirkulirale na istočnoj jadranskoj obali.: ŠEŠELJ, 2009, 458.
- 51 MÜNZER, 1930, RE, col. 1557 - 1559.; Figul nam je poznat i iz Trećeg makedonskog rata kada je bio imenovan pretorom 169. g. pr. Kr. zaduženim za flotu: *Polyb.* XXVIII, 16.; *Liv.* XLIII, 15.;
- 52 MÜNZER, 1900, RE, col. 1497 - 1501.
- 53 WILKES, 1969, 31.; BILIĆ-DUJMUŠIĆ, 2004, 194 - 204.; ŠAŠEL KOS, 2005a, 44.;
- 54 MÜNZER, 1900, RE, col. 1497 - 1501.
- 55 *Strab.* VII, 5, 5.; *Zon.* IX, 25.; *Front. Strat.* III, 6, 2. jedini donosi vijest o Nazikinju kampanji, no zbog identičnosti vijesti s tijekom Figulove kampanje, BILIĆ-DUJMUŠIĆ, 2004, 207., predlaže da se ove Frontinove vijesti treba vezati upravo s Figulovom kampanjom protiv Delmata prethodne godine.; O Naziki vidi još *Liv.* XLIV, 38. i *Plut. Aem. Paull.* 15 - 21.
- 56 CRAWFORD, 1985, 225.
- 57 ČAČE, 1996, 115.
- 58 BILIĆ-DUJMUŠIĆ, 2004, 209. se slaže s ovom pretpostavkom i nadodaje da je Delminij, ako je u 2. st. pr. Kr. u očima Rimljana predstavljao centar delmatskog društva

- gdje se nalazila delmatska društvena i politička elita, nakon završetka Nazikinog pohoda izgubio svoj prijašnji značaj unutar delmatske zajednice, te da je bila potrebna duboka rekonstrukcija, koja će potrajati sljedećih tridesetak godina.
- 59 ŠAŠEL KOS, 2005a, 322. i 2005b, 436.; Nema sumnje kako su u ovom ratu Japodi bili glavni Tuditanov protivnik, što kaže i sažetak Livijeve 59. knjige - *C. Sempronius consul adversus Iapydas primo male rem gessit, mox victoria cladem acceptam emendavit virtute Decimi Iuni Bruti, eius qui Lusitaniam subegerat.*: Liv. Per. LIX.;; Vjerojatnost je da se radilo o pomorskom pohodu protiv Liburna jer se koriste stadiji za opis što odgovara razdaljinama na moru. Na kopnu su Rimljani redovito upotrebljavali milijaciju: ČAČE, 1991, 58.
- 60 ČAČE, 1985, 272.
- 61 *Plin. NH. III. 129.: Tuditanus, qui domuit Histros, in statua sua ibi inscripsit: AB AQVILEIA AD TITIVM FLVMEN STADIA MM; II. XIII, 3, br. 90 i CIL I, 2, 652.*; Ulomci dvaju tekstova pronađeni su uklesani u postolja počasnih kipova - jedan u Devinu (Duino) kraj Monfalcona, a drugi u Akvileji. Devinski ima samo jedan dok Akvilejski šest redaka: MATIJAŠIĆ, 2009, 118.; Za različita mišljenja oko rekonstrukcije natpisa vidi OLUJIĆ, 2007, 77.
- 62 ČAČE, 1991, 63.; Čini se da upravo pojava reljefne keramike helenističkih obilježja duž istočne obale Jadrana može ukazivati na posljedice uspostave novog reda nakon Tuditanova pohoda. Po svemu sudeći, uspostavljena je rimska dominacija nad istočnim Jadranom u cijelosti, od Akvileje na sjeveru do Orika i Apolonije na jugu, gdje se isprepleću interesi Rimljana, Italika i domaćih elemenata koji su odreda rimski saveznici s povlaštenim statusom.: ČAČE, 1991, 69.
- 63 *App. Ill. 11.*; Eutropije i Livije spominju kako je Metel pokorio Delmate. *Eutrop. Brev. IV 23.: M. Porcio Catone et Q. Marcio Rege consulibus, sexcentesimo tricesimo et tertio anno ab urbe condita Narbone in Gallia colonia deducta est annoque post a L. Caecilio Metello et Q. Mucio Scaevola consulibus de Dalmatia triumphatum est, Liv. Per. LXII: Q. Marcus cos. Stynos, gentem Alpinam, expugnavit. Micipsa, Numidiae rex, mortuus regnum tribus filiis reliquit: Adherbali Hiempsali Iugurthae, fratris filio, quem adoptaverat. L. Caecilius Metellus Dalmatas subegit. Iugurtha Hiempsalem fratrem petit bello. qui victus occidit(ur); Atherbalem regno expulit; is a senatu restitutus est. L. Caecilius Metellus Cn. Domitius Ahenobarbus censores duos et xxx senatu moverunt. praeterea motus Syriae regumque continet;* Općenito o pohodu pogledaj BILIĆ-DUJMUŠIĆ, 2004, 210 - 226.; O Metelu vidi isto ŠAŠEL KOS, 2005b, 435.; Imamo li to na umu moramo napomenuti kako su očite razlike u ciljevima između Metelovog pohoda i onog Figulovog i Nazikinog. Dok je pohod 156.-155. g. pr. Kr. za cilj postavio pokoravanje Delmata (što je i postignuto ali samo na 30 godina) Metelov pohod bio je usmjeren k oslabljivanju delmatiskog pritiska na prioblano područje operacijama u zaleđu Salone. Metel se slavođobitno vratio u Rim gdje je proslavio trijumf, dobio je kognomen *Delmaticus*, a sam uspjeh pohoda je bio vidljiv prema količini plijena koji je morao biti ogroman, jer je od svojeg dijela Metel sagradio Kastorov hram, za što dodatnu potvrdu imamo i u kasnijem izvoru, Ciceronu.: BILIĆ-DUJMUŠIĆ, 2004, 226.; *Cic. Pro Scauro*, 23, 46-49.: *Undique mihi suppeditat quod pro M. Scauro dicam, quocumque non modo mens verum etiam oculi inciderunt. Curia illa vos de gravissimo principatu patris fortissimoque testatur, L. ipse Metellus, avus huius, sanctissimos deos illo constituisse templo videtur*
- in vestro conspectu, iudices, ut salutem a vobis saepe multis laborantibus atque implorantibus ope sua subvenissent. Capitolium illud templis tribus inlustratum, paternis atque etiam huius amplissimis donis ornati aditus Iovis optimi maximi, Iunonis Reginae, Minervae ... M. Scaurum apud ... illius L. Metelli, pontificis maximi, qui, cum templum illud arderet, in medios se iniecit ignis et eripuit flamma Palladium illud quod quasi pignus nostrae salutis atque imperi custodiis Vestae continetur.*
- 64 ŠEŠELJ, 2009, 496. Uostalom, nedostaje i helenistički novac koji bismo vezali za 2. st. pr. Kr. pa se prema tome pretpostavlja da je trgovina s Delmatima vođena bez novca.
- 65 ŠEŠELJ, 2009, 497.; Dolazak rimskih građana, prvenstveno trgovaca, intenzivirao se tek sredinom 1. st. pr. Kr.: SUIĆ, 1996e, 281.
- 66 CRAWFORD, 1985, 225. Ti se epigrafički dokazi tiču razdoblja nakon Cezara.
- 67 ČAČE, 1991, 69.; *Luc. Phars. 404.:* Lukan Salonu naziva *longae Salonae*. Opć. vidi NIKOLANCI, 1993, 113 - 117.; Treba spomenuti i mišljenje o isejskoj Saloni (prvenstveno mišljenje G. Novaka), tj. postojanje dva municipaliteta u rimskoj Saloni, onaj isejski i onaj rimski. Opć. o tome vidi SUIĆ, 1996c, 390 - 391.; Na čelu kolonije nalazili su se *duoviri* (CIL III., 1933, 1978, 2026, 2081, 2087.) i *quatutorviri iure dicundo* (CIL III., 2073, 2075, 2079, 2083.). Zajednica rimskih građana je, prema Suiću, bila municipalno organizirana, tj. imali su svoja municipalna tijela i kolegije najkasnije do Cezarove smrti.: SUIĆ, 1996c, 388 - 389.; Moć i odanost konventa Cezaru hvali autor Aleksandrijskog rata.: *Bell. Alex.*, XLII, 2.
- 68 MÜNZER, 1901a, *RE*, col. 1667 - 1668.

- 69 *Eutrop. Brev.* VI, 1.
- 70 *Oros.* V, 23.
- 71 *Eutrop. Brev.* VI, 4.; BILIĆ-DUJMUŠIĆ, 2004, 234.,
- 72 Narona je rano ušla u grčke pisane izvore zbog izrazito povoljnog položaja na Neretvi. Njezinom dolinom prolazio je vrlo važan komunikacijski pravac koji je povezivao Jadransko more s unutrašnjošću, a kako je Neretva plovna u donjem toku, postojali su odlični preduvjeti za razvoj emporija na njezinim obalama. Može se pretpostaviti da su u to rano vrijeme većinu stanovništva činili grčki trgovci i domorodački element, posebice Daorsi koji su, sudeći po helenističkom materijalu nađenom na njihovom području, itekako sudjelovali u trgovačkoj razmjeni: ŠEŠELJ, 2009, 497.
- 73 BILIĆ-DUJMUŠIĆ, 2004, 192.; ŠEŠELJ, 2009, 497.; Dosadašnja istraživanja iznijela su na vidjelo pokretne nalaze poput amfora, fine keramike i novca koji ukazuju na razdoblje 2. i 1. st. pr. Kr. Zajedno s njima nađeni su dirahijski novac i ulomci helenističke reljefne keramike iz 2. st. pr. Kr. za koju se može pretpostaviti da je uglavnom grčko - italska. S druge strane, izostaju nalazi rimskih novaca - na istraživanjima na lokalitetima Bare i Sv. Vid u Vidu pronađena su 32 rimska novca, od kojih je tek jedan prepolovljeni as datiran u 2. st. pr. Kr. Oni su već nađeni na području Narone gdje su bili u upotrebi zbog manjka sitnog novca, najčešće u prvoj polovini 1. st. pr. Kr. Jedan je bio u ostavi republikanskih denara iz Gajina u Kaštel Sućurcu, a potječu i iz istraživanja na rtu Ploča.: BONAČIĆ-MANDINIĆ, 2002, 195 - 204. i 1998, 177 - 189.; Narona je bila dijelom Gencijeva kraljevstva prije 167. g. pr. Kr.: ZANINOVIĆ, 2003, 281.
- 74 *CIL* III, 1820 (8423)
- 75 GLAVIČIĆ, 2003, 222 - 223.:
- Brojnost natpisa sa spomenom oslobođenika iz prvih stoljeća Carstva govori kako njihova uloga u društvenom životu nije opala. Tijekom 1. st. pr. Kr. na ulomku natpisa dokumentirana je posveta nepoznatoga kvatuorvira, a zabilježena je i aktivnost gradskog vijeća. *M. Paenius Augurinus* bio je uglednik kojemu je odana javna počast na temelju dekurionske odluke. Usp. DODIG, 2003, 223. gdje se spominje izvjesni Servilije Isaurik, bez datacije.
- 76 CAMBI, 2006, 185.
- 77 CAMBI, 2006, 187.
- 78 CAMBI, 2006, 188.
- 79 Plinije je jasno napisao *Epidaurum colonia.*: *Plin. NH.* 3. 22.
- 80 CAMBI, 2006, 192.
- 81 CAMBI, 2006, 193.
- 82 SUIĆ, 1981, 142.; ČAČE, 1993, 25.;
- 83 Što ne znači da je bio na samoj Isi.; Gavenije je mogao predstavljati i rimske doseljenike iz Salone, no onda je njegovu pojavu još teže objasniti hipotezom da se Grci žale Cezaru na Rimljane na tom području.: CULHAM, 1993, 57.
- 84 Isa je izgubila samostalnost nakon građanskog rata između Cezara i Pompeja, a da su Isejci stekli civitet u kasnijem razdoblju saznajemo iz Plinija koji donosi da je rimski Vis bio *Isa civium Romanorum* (*Plin. NH*, III, 152). Građansko pravo je stekla relativno rano, moguće u vrijeme Cezara jer je upisana u tribus *Sergia.*: SUIĆ, 1996d, 293.
- 85 ŠEŠELJ, 2009, 449.; ČAČE, 1999, 75.
- 86 SUIĆ, 1996b, 320.
- 87 *BE* 1953, 147 - 148, br. 122.
- 88 GREEN, 1990, 560.; SUIĆ, 1996b, 321.;
- 89 SUIĆ, 1996c, 402.; Nema sumnje da je u Saloni postojala mala isejska zajednica, sastavljena od prvenstveno trgovaca i pomoraca, no ne treba isključiti niti zemljoposjednike.: SUIĆ, 1981, 142.
- 90 SUIĆ, 1996b, 321, 323.
- 91 SUIĆ, 1996b, 323. i 1981, 143.
- 92 ČAČE, 1999, 74.; KUNTIĆ-MAKVIĆ, 2002, 149 - 150.
- 93 ČAČE, 1999, 74 - 75.
- 94 SUIĆ, 2003, 21. napominje da su vrlo vjerojatno upravo ti Jadercini (zadarski Liburni), koji su bili na čelu savezničke koalicije, na temelju već uhodane prakse dobili zadatak od Rima da vode nadzor nad redom u Jadranu. To ne znači da u Jaderu nije bilo Rimljana koji su sudjelovali u trgovačkim poslovima i vjerojatno utjecali na općeniti status tog grada u vanjskoj politici. Nadasve je upravo ovo djelovanje povezano s aktivnostima rimskih doseljenika i agitatora moćnih trgovačkih obitelji iz italskih središta.; Za razna mišljenja o spomenu Jadestina vidi RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989., 111 - 120, ČAČE, 1993, 24 - 26., CULHAM, 1993, 57 - 58., SUIĆ, 2003, 21.
- 95 ČAČE, 1993, 27.
- 96 ČAČE, 1991, 70.;
- 97 SUIĆ, 1981, 143.
- 98 *Cic. Pis.* 40
- 99 BADIAN, 1972, 78, 108 - 109.
- 100 SUIĆ, 1982, 141, 145.: Cezar je prvi rimski političar koji je provodio smišljenu politiku ne samo pacifikacije provincije, već i čvršćeg povezivanja uz rimsku državu.
- 101 SUIĆ, 1982, 155.

Pro Tempore

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 8/9, 2010.-2011.

Pro Tempore

Časopis studenata povijesti
godina VII, broj 8-9, 2010-2011.

Glavni i odgovorni urednik
Filip Šimetin Šegvić

Počasni urednik
André Burguière

Uredništvo
Tomislav Brandolica, Marko Lovrić,
Andreja Piršić, Filip Šimetin Šegvić,
Nikolina Šimetin Šegvić, Stefan
Treskanica

Urednici pripravnici
Marta Fiolić, Kristina Frančina, Sanda
Vučićić

Redakcija
Tomislav Brandolica, Marta Fiolić,
Kristina Frančina, Marko Lovrić,
Andreja Piršić, Nikolina Šimetin Šegvić,
Filip Šimetin Šegvić, Stefan Treskanica,
Sanda Vučićić

Tajnica uredništva
Martina Borovčak

Recenzenti
dr. sc. Damir Agičić
dr. sc. Ivo Banac
dr. sc. Zrinka Blažević
dr. sc. Ivan Botica
Miodrag Gladović, d.i.e.
dr. sc. Borislav Grgin
dr. sc. Mirjana Gross
dr. sc. Željko Holjevac
dr. sc. Nenad Ivić
Branimir Janković, prof.
dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić
mr. sc. Hrvoje Klasić
dr. sc. Isao Koshimura
dr. sc. Mirjana Matijević Sokol
dr. sc. Hrvoje Petrić
dr. sc. Radivoj Radić
Danijel Rafaelić, prof.
dr. sc. Drago Roksandić
dr. sc. Relja Seferović
dr. sc. Boris Senker
Marina Šegvić, prof.
dr. sc. Božena Vranješ-Šoljan

Lektura i korektura
Marta Fiolić
Ana Jambrišak
Vedrana Janković
Nikolina Kos
Marko Pojatina
Tihomir Varjačić
Tajana Vlasiavljević

Dizajn i priprema za tisak
Tomislav Vlanić
Lada Vlanić

Prijevodni s engleskog jezika
Tomislav Brandolica
Jelena Krilanović
Tina Kužić, prof.
Marko Lovrić
Marija Marčetić
Judita Mustapić
Andrea Pečnik
Marko Pojatina
Prijevodi s njemačkog jezika
Sara Katanec
Mirela Landsman Vinković
Azra Plićanić Mesić, prof.
Filip Šimetin Šegvić
Prijevodi s francuskog jezika
Marta Fiolić
Tea Šimičić
Marina Šegvić, prof.
Mihaela Vekarić
Prijevodi sa slovenskog i srpskog jezika
Krešimir Matešić
Prijevodi s talijanskog jezika
Marina Šegvić, prof.

Izdavač
Klub studenata povijesti - ISHA
Zagreb

Tisak
ZT ZAGRAF

Naklada
Tiskano u 300 primjeraka

ISSN: 1334-8302

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim
radovima izražavaju isključivo stavove
autora i ne predstavljaju nužno stavove
i mišljenja uredništva i izdavača.

Izdavanje ovog časopisa financijski su
omogućili:
Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu,
DTM GRUPA d.o.o.,
NARCOR d.o.o.,
TRANSPORTI KRAJAN d.o.o.,
HEMA d.o.o.,
KEMOKOP d.o.o.,
EUROGRAF d.o.o.,
Privatne donacije: S. S., M. F., prof.
dr. Drago Roksandić, Marko Lovrić,
Filip Šimetin Šegvić, Nikolina Šimetin
Šegvić, Tomislav Brandolica.

Redakcija časopisa Pro tempore svim
se donatorima iskreno zahvaljuje na
financijskoj podršci!
Redakcija se također posebno
zahvaljuje gospodinu Zlatku Ožboltu,
dia na trudu i pomoći. Zahvaljujući
njemu, put do izdavanja ovog broja
bio je mnogo lakši. Gospodinu Zoranu
Ivankoviću isto tako dugujemo veliku
zahvalu što nam je izašao u susret
prilikom tiskanja časopisa.

Časopis se ne naplaćuje.

Adresa uredništva:
Klub studenata povijesti - ISHA
Zagreb
(za: Redakcija Pro tempore),
Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu,
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

E-mail:
pt.redakcija@gmail.com
phillip.simetinsegvic@gmail.com